

Дагъыстан агабияты

16+

Байтерек

ЙЫЛДА ЭКИ КЕРЕ ШЫГАДЫ

Хасан Булатуков

110 йыл

2017, №1
январь - июнь

ОАО “Россельхозбанктынъ” Дагыстан филиалынынъ
Терекли -Мектебтеги боьлигининъ етекшиси, хатынлар
арасында биринши банкир **Аджиева Мадина Мусаевна**

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Курувшы: Дагыстан
Республикасынынъ
Правительствосы

Учредитель:
Правительство Республики
Дагестан

1

2017

январь - июнь

Государственное бюджетное уч-
реждение Республики Дагестан
«Редакция республиканских жур-
налов «Соколенок» и «Литератур-
ный Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

Хасан Булатуков. «Айындырык яркыраган-
дай ярк эди омиринъ» Атаклы ногой увылы
акында илми макала3

Фарида Сидрахметова. «Эркин шоьлдинъ
занъыраган давысы», яратувшылык бактысы.11

Алтынай Атуова. «Биринши шерет ога тий-
ди», макала15

Кырымхан Добагова. «Татымлык болсын
юреклерде», макала19

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Куруптурсын Оразбаев. *Хабарлар*.....22

Леча Ясаев. *Хабарлар*.....32

Магомед-Али Ханов. *Хабар*.....40

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Салимет Майлыбаева. Илми макаласы....42

ОЛАР ИСТЕ СЫЙ, АБЫРАЙ

КАЗАНГАНЛАР

«Суьврети эм окытувшы». **Шагитбек Казбе-
ковтынъ** усталыгы акында хабар.46

«Канатлы ногой кыз». Республикада бирин-
ши банкир-хатын **Мадина Аджиевадынъ**
суьврети.51

«Амангуловадынъ абсирет сеними». Аты ай-
тылган окытувшыдынъ шалымлы иси.56

**Бас редактордынъ исин
юритуьвши**

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордынъ
орынбасары)*

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:
367025, Махачкала
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:
бас редактор - 67-16-31
бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №1
На ногайском языке
январь - июнь

«Ак халатлы, ак ниетли». Сулыплы **Асирет Абду-рахмановадынъ** бакты йолы.62

«**Сайдаттынъ** коьримли бактысы». Иси мен, аьдемшилиги мен сыйлы яшав курады.....64
«Етимис – исси суьйимликтен». Талаплы окытуьвши акында макала.66

БАР СОНДАЙ КУВАТЛЫ АБЕЛЛЕР

Яс уьйкен болсын азбарда, оьрмет болар йолынъда.....68
Уьйкен аьел – уьйкен куьез дуньяда.....69
Яшав толкынлары арасыннан71

ХАЛК АВЫЗЛАМА БАЙЛЫГЫ

Ырымлар. *(Фания Кусегенова йыйган)*.....75
Маслагат. Айтуьвлар. *(Тахир Акманбетов йыйган)*.....77

Айванлардынъ эм курт-кумырскалардынъ атлары *(Венера Кидинирниязова йыйган эм коьширген)*.....81

Ногай эртегилер.....85

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер ПИ № ТУ05 - 00362
от 14.12.2016 г. Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Байтерек. №1 2017 г.

Выход в свет 5.05. 2017 г.
Тираж 600 экз.
Заказ № 0409
Цена свободная.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан». Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55

Типография: Издательский дом “Дагестан”. Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр. Насрутдинова, 61

Бизим сыйлы мерекешилер

ШАХИДАТ КУРМАНГУЛОВА,
филология илмилерининь кандидаты

АЙЫНДЫРЫК ЯРКЫРАГАНДАЙ ЯРЫК ЭДИ ОБМИРИНЬ

Ногай адабиятынынь негизин салувшылардынь бириси, белгили политикалык аьрекетши Хасан Шахимович Булатуков ногай маданиятына белсенли косым эткен. Ама 1937 йылда ол репрессияга ушырап, дуньядан тайды, ушынын айтканда, тайган тувыл, тайдырганлар. Эм коьп заманга дейим Хасан Булатуковтынь аты да айтылмай, эткен ислери де билинмей, язган шыгармалары да коьринмей турды. Сондай зыянлы аьллер тувмаган болса, онынь этеек куллыгы да, язаяк китаблери де коьп боляак эдилер. Заман коьп затларды эмлейди, юрекке авыр болмасын деп муттырады, ама кай бир затларды муттырмага бермейди.

Хасан Булатуков – уйкен политик, биринши ногай язувшысы.

20 - ншы обмирдинь отызыншы йылларында ол, яс коммунист, партия Обкомынынь уйгынлав боьлигин етекшилеп турганда, аьлиги бизим илми-тергев Институтты курув уьшин 1932 йыл сорав коьтереди, онынь туьзилуьвинде белсен катнасады эм Институт ашылганда, онынь биринши директоры болып сайланады. Институтта экономика, тарих, тил, адабият эм социаллык кешеменлик боьликлери уйгынланганлар. Тарих боьлигинде ногайлардан Санглибаев, тил эм адабиятта Абдулжалилов, социаллык кешеменлик боьлигинде Атуов куллык эткенлер. Х.Булатуков институтты 1932 йылдан алып 1937 йылга дейим, тап язалавга ушыранганша, басшылаган. Янъы Совет власти куралып, кара халкка билим берип, окып, язып уйьрететаган заманда, институттынь алдына уйкен борыш салынган: мектеблерге учебниклер язув эм аьзирлев, халк авызлама оьнершилигин йыйув, оны баспалав, соьзликлер туьзуув, халклардынь тарихын язув эм баска коьп илми куллыклар. Яс директор областьтинь янъы тувып келеяткан интеллигентциясын тоьгерегине йыйып, оларга йол коьрсетип, олар ман арымай-талмай куллык этеди. Ол оьзи йырма бес ясында эди. Аьне сол элге авыр заманда эки яваплы исти юритуув ога тынышпа эди? Кыйын болса да Хасан Шахимович бу борышларды етимисли кепте толтырады. Аз болса кешелерде яратувшылык исине де куьш табады.

Хасан Шахимович Булатуков 1907 йылдынь 16 августында Карашай-Шеркеш ерининь Кызыл-Юрт авылында тувган. Ол оьзининь сол замандагы авылдасларындай болып, революцияды ак юреги мен йолы-

ккан, неге десенъ революция оны да, аелин де ярлылыктан куткараяк, ыргатлыкты йок этеек деп анълаган. Ол бириншилердинъ бириси болып, комсомолга туъседи, совет школасында окыйды.

Х. Булатуков шалыскыр, акыллы яс эди. Онынъ талаплы экенин коьрип, ногайдынъ белгили улы Ахлау Ахлов яска йол коьрсетеди эм ярдамын тийдиреди. Мысалы, Хасан А.Ахловтынъ коьмеги мен 1925 йылда Баталпашинсктеги (аьлиги Черкесск) совпартшколада окыйды. 1937 йыл «Красная Черкесия» газетасында Х.Булатуковтынъ кайда эм кайдай куллыкты толтырганы акында эсап баспаланган. Ондагы билдирувге коьре, ол 1919 йылдан 1922 йылга дейим оьз авылында куллык эткен, 1922 йылдынъ декабрь айыннан 1925 йылдынъ август айына дейим хозяйстволык азбардынъ басшысы болып ислеген. 1925 йылдынъ август айыннан алып Хасан Шагимович Баталпашинскте совпартшколада окыйды, а 1930 йылда Х.Булатуковты Ростов комвузына идеология куллыгыннан теренъ билим алмага йибередилер. Талаплы эм оьткир яс окувды ис пен бирге юритип бажарады. 1930 йылдынъ декабрь айында оны партия сырасына алып, сонъ партия куллыгына коьширгенлер. Ол 1931 йылдан 1932 йылга дейим ВКП (б) обкомынынъ культура боьлигининъ, 1932 йылдан 1933 йылга дейим ВКП(б) обкомынынъ уйгынлав боьлигининъ етекшиси болып ислейди. Бу исте Х.Булатуков, яс болса да, оьзининъ басшылык этип бажаратаганын коьрсетеди. Неге десе Хасан Шахимович алдына салынган манели соравларды шешуьвде, соьзиннен таймай партиядынъ сызыгын толы кепте юргистуьвде сулыплы эди. 1933 йылдынъ июнь айыннан 1937 йылга дейим Х.Булатуков ВКП(б) Шеркеш обкомынынъ экинши секретари этип айырылады. Сосы куллыкта ол партиядынъ эм Правительстводынъ токтасларын яшавга эндируьвде белсенли катнаскан.

Оьзининъ энъ етимисли шагында уьзилген ярык яратувшылык аьрекетинде Х.Булатуков социализмнинъ идеяларына, дослык эм кардашлык темаларга алаллыгын коьрсетип билген.

Ама экинши секретарь болып ислеп турганлай, 1937 йылдынъ 3 июлинде, Хасан Булатуков ялган шуьшлев мен, «халктынъ душпаны» деген авыр яла ягылып, ысланады эм дуныядан тайдырылады. Кыралымыздынъ сол йыллардагы тарихын актарып карасак, энъ кыйын, энъ авыр шакты коьремиз. Колхозлар туьзилуьви, ога янъы яшавдынъ явлары карсы турувы, ашлык, яланъашлык кыйынлыгын халк шегуьви, репрессиялар басланган заманлар эди. Халк та коьп затты анъламайды, оларга янъы яшавдынъ туьзилуьвин эм кайдай пайда аькелетаганын ашыктан ашык коьрсетпеге керек эди. Сол идеология куллыгын басшыламага Х.Булатуков борышлы болады.

Ол ямагатшылык куллыгы ман яратувшылык, ярыкландырувшылык куллыгын да бирге бардырган. Ол обком секретари, илми-тергев институттынъ директоры, бир неше китаблердинъ авторы, СССР язувшылар Союзынынъ азгасы... Ол ногай язувшылардынъ ишинде бириншилердинъ бириси болып, профессионал язувшы деген санга киреди. Онынъ азгалык билетининъ номери 378 эм ога М.Горький кол салган. Кайдай

талаплык, ис суьерлик, аьрекетшилик, бажарымлык керек ондай уьстинликлерге етуьв уьшин!

Йогарда айтылганларга коьре, Х.Булатуковтынь бир куьни де бос кетпеген. Ол социалист курылысын беркитер уьшин, коьп миллетли областьти аяк уьстине салар уьшин, онынь эртенгиси уьшин тарыйхта болган туьрленислерде катнасып, куьшин де, билимин де, яшавын да кызганмаган. Ол эли уьшин яшаган аьдем.

Айтувлы ногай язувшысы Фазиль Абдулжалилов Хасан Шахимовичти аьруьв таныган, экеви де янъы яшав курувда шолпа туьсип куллык эткенлер. Соннан себеп Ф.Абдулжалилов «Каты агын» романында Асхаттынь прототипы этип Х.Булатуковты суьвретлеген. Романда автор оны, тап яшавындагыныша, акыллы, тань, туврашыл аьдем этип коьрсетеди. Соьйтип, романда коьрсетилгенше, бир йыйында колхоз курмага деп келген Асхат катнасады, онда аьдемлердинь коьбиси колхозга туьспеге суьймейдилер. Оларга Асхат аньламлы кепте колхоз ярлыларга тек ийгилик акелеегин ашык айтады.

Х.Булатуков яратувшылык исин эрте баслаган. «Онынь биринши ятлавлары 1924-1926 йылларда язылган эдилер. Ол заманда ногайлар ногайша язувда бек авыр эм онъайсыз арап алфавитин кулланатаган эдилер.

1929 йылдан алып Шеркеш областининь газетасынынь бир бети ногайша шыгып баслайды. «Аьне сол «Ногай бетте» баспаланган Хасаннынь биринши язганлары», -деп айтады А.Сикалиев «Толкынлы сувдынь агыны» деген макаласында («Ярык яklar», 71 б.).

Айтып озбага тийисли: йырманшы оьмирдинь басында ногай совет адабиятына коьп куллык этиледи. Биринши ногай ярыкландырувшысы Абдулхамид Шаршембиевич Джанибеков йырманшы йылларда ногай школаларга учебниклер, элиппе (букварь) латин графикасынынь негизинде ногай алфавитин туьзеди эм ол алфавит пен язбага енъил болады.

Хасан оьз куьшин драматургияда сынамага таьвекел этеди. Ол босына тувыл. Бириншилей, бурыннан бери ногай халкынынь театырга усаган коьп халк ойынлары, юбанувлары, аьдетлери болган. Ногайдынь бурынгы байрамлары сабантой, янъы йылда навруз ойыны, коькек баьтир, кургак йылларда такта куршак аьдети, той аьдетлери, сонынь ишинде кыз айттырув, бет йылытув, таьвкеша, арканшы ойыны, оьлиди коьмуьв аьдети, йыравлардынь базласы, кезбе боза эм айтыс, ногайдынь спорт эм аьскершилик ойыны, атшабыслар, кайдан билейим, теке ойын, элекбас - булардынь аьр бирисинде театрализация элементлери толып ятыры.» («Ярык яklar» 72 б.). Оннан баска болып А.Джанибековтынь фольклор негизинде язган пьесалары «Сатлык мырзалар», «Ногайдынь тойы», «Карайдар ман Кызыл-Гуьл» ногай авылларда ойналатаган эдилер. Сол затлар баьриси де Х.Булатуковтынь эсине туьсип, пьесалар язып баслаганы болар. Оннан сонь янъы яшав дуньяга эндирмеге аялак кыйын зат. Ога билим де, акыл да, аьруьв агитация да керек болган. Соннан себеп, ногай айткандай,

бир коьргенинь баа деп, наглядный агитациядынъ куьши уьйкен, тербиялав маьнеси де бар. Акыйкатлай да, бизим биринши язувшылар: Х. Булатуков, М. Курманалиев, Ф. Абдулжалилов, Б. Абдуллин, Х. Карасов, И. Мирзаев эм баскалары ярыкландырувшы миссиясын юргисткенлер. Окып, язып билмейтаган ногайларга яньы яшавдынъ маьнесин художестволы кепте айтпага керекли болганлар. Х. Булатуковтынъ 1932 йылда «Фатимат» деген пьесасы баспадан шыгады. Ол ногай тилинде биринши пьеса. Фатиматтынъ атасы Исмаил баьри ногай аьеллерде болган эски аьдетлерди революциядан сонъ да тутпага шалысады. Ама яшав туьрленип баслаган. Яс кыз баска заманда яшайды эм атасына карсы шыкпага коркпайды. Пьесада Фатимат, Мустафа эм комсомолшыларга карсы Бекир, Хажи, Исмаил, Алиме эм Айшат турадылар. Ярлы аьелден шыккан болса да, Мустафа, тебентели, авылында яс-явканынъ басшысы, колхозда куллык этеди, намысын йоймайды. Сондай ясты яс кыздынъ юреги сайлайды. Ама олардынъ йолында бай аьдемнинъ баласы Бекир турады. Мустафа болса суьйген кызын уьй есиринен босатпага, ога окув-билим бермеге, ярык яшав йолына салмага шалысады. Бекир болса: «Мендей байды кайдан табаякты? Мен оны акша берип, малдай этип сатып алганман, суьймесе турсын» («Эки яшав», 118 б). Ама яшавда болатан туьрленислерден алдынгы байлар коркпай да калмайдылар. Бекир азбарга совет аьдемлери келгенин коьрип, сескенеди, кайсы ерге киреегин билмей тоьгерек айланып: «Ай, анамызды да! Оллагый, Фатимат барып Советке шаккан болар. Туьнегуьн мундай куллык эткемен», - деп, стол астына ясырынады (118). Яньы яшав уьйкен йолга шыгады. Эм Мустафа ман Фатимат бир тил тавып, бекирдейлерге карсы шыгадылар, овз наьсиплери овзлериннинъ колында экенин аньлайдылар. Бу пьеса баьри авылларда да ойналган эм авылшылар оны бек йылы йолыкканлар. 1935 йылда «Красная Черкесия» газетасынынъ бетинде «Фатимат» деген пьесага Ф. Абдулжалиловтынъ орыс тилинде рецензиялары баспаланганлар. Макалалар «Фатимат», «Еще раз о пьесе «Фатимат» Булатукова» деп аталганлар.

Сонъ онынъ 1936 йылда «Эки яшав» деген повести баспаланады. Бу повестыте ногайлар ман бирге орыслардынъ яньы яшав уьшин куьреслери коьрсетиледи. Яньы яшав уьшин куьрес аьдемлерди ювыкластырады, олардынъ юреклеринде аьвел таныс болмаган кардашлык, бир ниетлик сезимлерин тувдырады. Повестынъ негизине автор ногай авылларда болган затларды, ярлылардынъ политикалык эм акыл-аньламлык беркуьвине большевиклердинъ агитациясы эм тарих аьллердинъ туьрленуьви себеп болганын коьрсетеди.

Повестынъ бас геройы – Рамазан. Ол уьйкен аьелде тунъгыш болып, 12 ясыннан уш йыл Бекирде, сонъ Стояловта ыргатлыкта юрген эм карт атасы Ибрагимге ярдамын тийгисткен. Рамазан Иваннынъ коьмеги мен большевиклерге косылып, авылын байлардан босатпага шалысады. Ол яньы яшав уьшин шолпа туьсип куьреседи, тувган авылында Совет властин курувга куьшин аямай салады. Неге десе ол ыргатлык, ярлылык не зат экенин ийги биледи, коьп йыллар Кишкей

Йилиншик йылгадынъ онъ ягасында Стоялов помещиктинъ азбарында ыргат болып юрген. Соннан биледи бас герой корлыкты, азап шегуьвди, оьзи оьзине ие болмавды. Рамазан сонда танысады Иван ман. Ол Рамазанга тав бетке революциядынъ куьшли агыны яйылып келеятырганын, ол ярлыды ыргатлыктан босатаягын, стояловлардан ерди тартып алып, ярлыларга берееклерин анълатады эм Рамазан ман онынъ йолдастарын оьзине бурады. Рамазан революцияга ярдам деп Стояловтынъ котанын бузып, атларды большевиклерге береди, оьзи де солар ман бирге Балахоновтынъ отрядына киреди.

Повестъте уйкен маьнели орынды Ивановнынъ келбети алады. Ол ногайлардынъ ишинде турып, таза ногайша да соьйлеп, олардынъ кайгысын, яшавын иштен билетаган эди. Оьзи большевиклерден болып, ярлыларга йол коьрсетпеге коьп куьшин салган. Соннан себеп ногайлар ога уйкен сый берип: «Оьмирли болсын Иван, бизди эш мутпайды. Мен оны ман бирге Стоялдынъ койларын бакканман. Ол сол заманда «ярлылардынъ кайсы ерде де кайгысы бир» айтатаган эди. Ол бизим биревмизге де соьз тийдирип унамаган. Приказчиклер мен азарласып, тоьбелесетаган эди», - деди Алибек, йоьткире берип (15 б.).

Оннан баска болып Шабан, Ахмет, Маулыт эм баскалар терисликтин унамай, байларга карсы шыгатаганлардынъ бириси, иелердинъ айтканларын этпей, ярлыларга як боладылар. Ерди уьлеспеге келген Беккирге, Шабан сосы каты соьзлерди айтады: «Сен, ийт, ямагатка сокыр болынъыз деп, канымызды иштинъ, бир сыйырды ярлыларга курман соьынъыз деп берип, онынъ орнына он бес сыйыр алып, яздынъ алты айын оьзинъе куллык эттирип, азап шектирдинъ. Сибирьге кетсем де, сенинъ басынъды ярып кетермен, кан-тулык» (24 б.).

Повестътинъ экинши кесеги – революциядан сонъ ногай авылларында колхоз куралувы, Рамазаннынъ ол исте белсенли катнасувы, колхозда бригадир болувы, эм сол куллыгында кохозшыларды иске уйгынлавы. Кыралда болган уйкен социаллык курылыстынъ явлары да коьп эди. Кулаклардынъ буршав эткенине де карамай, йолларыннан оларды тайдырып, авылшылар наьсипли яшав курмага шалысадылар. Рамазан сосы исте де оьзин басшы этип коьрсетеди. Колхозда ислеп, калганларга да аьруьв коьрим болмага шалысады. Мине калай язады онынъ акында автор: «Рамазан атын кисенлеп, отламага йиберип, оталган наьртуктинъ иши мен, ер-ерде калган отларды колы ман ала келди. Ол уьстине ягасы ашылып коьк коьйлек, коьк ыстан, аягына сактыян шарыкларды сары уйыклар ман кийген эди». Рамазанга биринши кере уйкен суьйим де келеди. Ол яслар кураган ойында: «Рамазан Кошадынъ шыкканын коьргенде кызарды. Ол Кошады эртеден суьетаган эди. Болган уьшин босамай эди онынъ кайгысын этпеге. Соьле ойнамага туьскенде, Коша бек ювык, исси, оьз аьдеми болып, онсыз яшап болмастай коьринди Рамазанга» (65 б.). Суьйгенин кызга билдирип, экеви аьел курадылар. Повесть оптимистли кебинде кутылады: «Буьгуьн Темир авылында уйкен куваныш, Ибрагим уьйине сав колхоз

йыйылган. Ол тек Рамазан ман Кошадынъ бас косканларынынъ ийгилиги тувыл, янъы яшавдынъ да куванышлы тойы эди»(101 б).

Х.Булатуков повестин «Эки яшав» деп атаганынынъ маънеси бар. Неге десе автор бурынгы ногай халкынынъ (бир ногай авылдынъ яшавын коьрсетип) кыйын яшавын биринши боьликте, революциядан сонъ наьсипли яшавда яшап баслаганын экинши кесегинде суьвретлейди. Эки туьрли яшавды коьрсетпеге мырат эткен автор, сосы соравды шешувде борышын толтырган деп билемиз.

Повестыи композиция ягыннан карасак, ол дурыс туьзилген, сюжет сызыгы да сондай. Повесть ярасык ногай тили мен язылган. Табият коьринисин карасанъ, ол суьвретлев келисли ерде кулланылады. Айтпага, язык арыклыкты коьрсеткенде: «Ярлардынъ, тоьбелердинъ баслары коьгерип, йылы ел эсип, ерлерге ясыл-коьк яюв тоьселе береди. Багылып турган маллар, яз коьгеленге карап, азып баслаганлар. «Апрельдинъ арыгы шыкканша, олардынъ эт таслаганы токтамас» (62 б). Яде, бригада уьйин салмага ер сайланган: «Рамазан Умар ман данъыл меканын карап туьзетип басладылар. Эректен карасанъ, аьдем айттып болмагандай эсапсыз аьруьв ерде ясалган бригададынъ уьйи: туьз каснактынъ уьстинде, йылгадынъ алдында, куьнтувар бетке алды айланып» (70 б.).

Кайдай уьйкен оьктем мен хабарлайды автор яс-явка тураяк уьйди. Неге десе олар оьз коллары ман уьйди салганлар: янын, куьшин, суьйимин салып, биринши кере помещикке куллык этпей, оьзлерине эткенине куванып: «Кеше ятпага этилген уьй. Ишинде аьр колхозшыга бирер аьруьв ясалган орындыклар. Уьйлердинъ ишинде язбага, оқымага ярагандай аьруьв доьрткил столлар. Онынъ алдында узын ярасык уьй пишелерге деп салынаяклар... Доьрткил уьйдинъ касында ярасык, тактадан этилген кишкей уьй, эки пеши мен: биреви куллык этпеге, биреви бригададынъ клубы. Алды бетте казан уьй эм столовая, энъ шетте, йылгадынъ касында - амам. Сол ягы бес-алты гектар бав» (70 б.). Сондай коьринислерди автор повестьте коьп кулланады. Ол янъы яшавдынъ артыклыгын бегитпеге шалысады.

Х.Булатуков оьз заманынынъ аьдеми эм язувшысы. Ол яшавда коьргенининъ, кыралда болган туьрленислердинъ шайыты. Туьрленислерди эндируьвге коьп куьш салган.

1937 йылда онынъ ятлавлар эм поэмалар йыйынтыгы дунья коьредди. Колхоз темасы, кыскааяклылардынъ авыр аьллери онынъ шыгармаларында бас орынды тутадылар. Оькинишке, бу йыйынтык библиотекарларда сакланмаган. Репрессия заманда йок эткен боларлар.

1937 йылдан алып 1957 йылга дейим Хасаннынъ яратувшылыгы акында соьз де бардырылмаган. Олар йокка саналганлар. 1957 йылда Х.Булатуковтынъ шуьши болмай ысланганы акында кагыт келеди эм ол акланады.

Наьсипке, онынъ эки китабы аьлиги Россия библиотекасында сакланганлар. Соьйтип, 1967 йылда Х.Булатуковтынъ «Эки яшав» повести эм «Фатимат» деген пьесасы экинши кере дунья коьредилер.

Оларды баспаламага латин графикасыннан орыс графикасына авдарып, ярастырган Баубек Асхадович Карасов «Биринши карлыгаш» деген кирис соьзинде булай язады: «Аьдетте болатоганынша, аьр язлыктынъ да оьз карлыгашлары, оьз шешекейлери эм оьз емислери бар. Коьз ашып яйнаган халкымнынъ курылысынынъ биринши карлыгашы Хасан Шахимович Булатуков болган. Отызыншы йылларда шыксалар да, Х.Булатуковтынъ шыгармалары буьгуьнге дейим де маьнелерин йоймаганлар». Ф.Абдулжалиловтынъ билдируьвине коьре, «Фатимат» деген пьеса 1930 йылда язылып, 1932 йылда баспаланган. Пьеса тек бир темага, бир жанрга байланып турганы йок. Яратувшылыгыннынъ коьп яклы касиетин, кызыгувларынынъ коьлемлигин Х.Булатуковтынъ яшаган заманы белгилеген. Эм акыйкатлай да, ол революция куьнлери эм гражданлык кавгасы акында, авыл хозяйствосын коллективизациялав эм янъы тувып келееяткан интеллигенция акында язган. Оьзининъ шыгармаларында ол янъы яшав тувдырган аьдемлердинъ йигитлигин бегиткен, бурынгыдынъ осал аьдетлерин ашувлы наьлетлеген. «Фатимат» деген уьш актлы пьесада автор мусылман кыскааяклылардынъ эркинликке шыгув темасын коьтереди. Бу тема Совет властининъ биринши йылларында савлай Керуьв Кавказдынъ литературасында белсенли коьрсетилетаган эди. Ямагатшылык яшавдынъ янъы кеплерин беркитетаган Х.Булатуковтынъ бу пьесасы ногай совет литературасынынъ оьсуйвине ийги себебин тийгистти.

Х.Булатуковтынъ «Алимe, Мазан-эриншек эм колхозниклер» деген йыйынтыгы, оькинишке, бизим заманга етпеген. Сондай йыйынтыктынъ болганын биз Ф.Абдулжалиловтынъ «Красная Черкесия» газетасында шыгарган макаласыннан билемиз. «Алиме» деген поэмадынъ бас геройы – колхозда куллык этетаган кыскааяклы. Ама оны бригадир этеекте, колхоздынъ басшысы Ибрагим селекелейди, онынъ ислеп болаягына сенмейди. Ама Алиме куллыгын да аьруьв этип, бригадасын да алдыга шыгарады. Тек сонда Алимединъ басшылав исин бажараягына Ибрагим ыйнанады.

«Мазан-эриншек» деген поэмада язувшы эриншек Мазанды коьрсетеди. Уйкыга канмаган, уьйинде бир заты болмаган Мазан кыйналмай яшаяк болады. Ама «яткан тастынъ астына сув келмес» дегенге усап,ога бир зат та келмейди. Сонъ ол колхозга туьсип, куллык этип баслайды.

«Колхозниклер» деген поэмасында автор художестволы кепте колхозда болатоган туьрленислерди коьрсетеди. «Сосы поэмада етиспевликлер бар болсалар да, ол ногай литературасына уьйкен косым болады», - деп язады Ф.Абдулжалилов.

Хасан Булатуковтынъ яшавы айындырык яркырагандай болып, шалт янып, шалт соьнген эди. Ама онынъ ямагатшылык куллыгы, язылган шыгармалары ногай маданиятына белсенли косым болды. Онынъ язган повести эм пьесасы ногай учебниклерге киргистилгенлер. Оларды Россиядынъ туьрли юртларында яшайтаган баьри де ногайлар окыйдылар.

«Ат туягын тай басар» дегенше, Хасан Булатуковтынъ язувшылык исин онынъ кызы Елена Булатукова алып барады. Елена Булатукова «Айкаскан йоллар», «Алтыншаш» китаблери мен тек Карашай-Шеркеш республикада тувыл, онынъ тысында да белгили.

Атасыннан кишкей болып калган, оьмир яшавын атасына термилген Елена болган кайгысын, сенимин, ойын, мырадын «Атам ман соьйлесуьв» деген повестинде коьрсетеди. Бу повестьте биз Хасан Булатуковтынъ кайдай аьдем болганын ашыктан ашык коьремиз.

Халктынъ эсинде, ногайдынъ тарихында, адабиятында Хасан Шахимович Булатуковтынъ аты калган эм калаяк. Онынъ эткен исине сый берип, Баспа уьйининъ (Дом печати) иргесине мемориал такта илинген. Онынъ сыйлы атын тувган авылынынъ орамы юргистеди. Хасан Шахимович Булатуковтынъ аты оьмирлерге, оьсип келеятырган несиллерге анъ байлыгы болып калаягына шек йок.

ЭРКИН ШОБЛДИНЪ ЗАНЪЫРАГАН ДАВЫСЫ

Карашай-Шеркеш Республикасынынъ эм савлай Керуев Кавказдынъ адабияты акында айтканда, зегенли ногой шайыры Фарида Сидихметовадынъ атын атамай эш болмаяк. 26 ясына толлар-толмас, ол СССР-дынъ язувшылар Союзынынъ агзасы болды. Бу куваныш онынъ бактысына Фирангиз кызынынъ дуняга энгени мен бирге келди. Суыйикли кызына Фарида аьлемет сыдыраларын багыслады. Ама сосы «кенъ куваныш» онынъ уйине киргенше, Фаридага уйкен окувшылык йолын оьтпеге керек болды, эм онынъ окытувшылары – ногой адабиятынъ мине деген айтувлы усталары болганлар! Олардан Фарида эситкен: шынты

ятлав оьзи-оьзиннен тувмайды. Аьлемет орыс шайыры Мария Петровых бир заманда язган: «шайыр, ятлав тувганша, уьндемеске уйренмеге керек». Тек сол заманда шынты шайырдынъ сыдыралары юрекке эм коьнйилге етип, ойланмага эм ян авыртпага даьврендиредилер. Ол болмаса, язбага керек тувыл, неге десе тек ойлавга эм ярыклыкка шақыратаган соьздинъ дуняды эм аьдемлерди туьрлендиргендей, оларды шынты баьтирликке тарткандай куваты бар.

Фарида Сидихметова оьзининъ эш биревге усамаган давысы ман тувган адабиятына бирден кирген. 20 ясында ол «Ат пан шаппага уйрет» деген ятлавын язган.

**Усталыктыкызганмассынъ –
Сондай ногойда аьдет.
Кызынъ ушин кызармассынъ –
Ат пан шаппага уйрет!**

Сосы доьрт сыдыра ман ол оьзининъ йигерлигин эм тувган ер мен байланыслы болганын коьрсеткен. Оьзининъ заманында тувган эм шыныккан шайыр.

Шынты шайырдынъ баасын эм зегенлигин онынъ энъ биринши тоьрешилери – окувшылары белгилейдилер. Фаридадынъ аты коьплеген юреклерде озь орынын тапкан. Онынъ ятлавларында – шайырдынъ ашык коьрсетилген бактысы. Отыз йылдынъ бойында ятлавлар язып, ол ногай эм орыс тиллеринде тек бес йыйынтык шыгарган, ама ол китаблардинъ дунья коьруьви тек шайырдынъ озьининъ бактысында тувыл, бизим республикамыздынъ адабиятынынъ тарихында да терен ыз болып калган.

Ятлавлдан-ятлавлга ол тоьгеректеги дуньяга ойшыл коьзлери мен карап, акылбалык вакытына етерге йол салып, озьи озьскен.

**Айтадылар суьйим – ол мараз:
Себеби де, эби де – бир.
Суьйимнен озьлгеним мага аз...
Суьйимнен тапканым – йыр.**

Сосы ятлавларды окыганда, онынъ адабиятта уллы аьптеси, замансыз эм озькинишли дуньядан кешкен Кадриядынъ йыр эм озьлим акында язылган бир неше сыдыралары эске келедилер. Кадриядынъ йолын алып, Фарида Сихахметова озь шайырлык йолында соьнмес ыз калдырып бараятыр.

Фарида Сихахметовадынъ биринши ятлавлары ЧИАССР-дынъ Гудермес районында шыгатаган «Кызыл байрак» газетасында дунья коьргенлер. Ол заманда Фарида ерли педучилищеде окыган. Эки йылдан сонъ, 1985-нши йылда, онынъ ятлавлары республикадынъ «Грозненский рабочий» деген бас газетасында баспаланганлар. Сол йыл ок онынъ ятлавы Уллы Енъуьвдинъ 40-йыллыгына багысланган конкурста экинши орынды алган. 1989-ншы йылда «Яслардынъ тавысы» деп аталып Махачкалада шыккан йыйынтыкка Фаридадынъ уьйкен ятлавлар кесеги кирген. Бизим республикада онынъ ногай тилде язылган биринши асарлары «Ленин йолы» газетасында 1986-ншы йылда дунья коьргенлер. Бес йылдан сонъ, Карашай-Шеркеш китаб баспасында Фаридадынъ тувган тилде «Ак озьрнек» деп аталган айырым ятлавлар йыйынтыгы шыккан. Сол йылларда ол эки тилде де бирдей эркин эм кенъ куллык этеди.

1991-нши йыл Фаридадынъ шайырлык бактысында бек маьнели эм емисли болды. 25 ясындагы яс шайырга ногайдынъ бас дестаны «Эдигеди» орыс тилине коьширмеге тапшырдылар. Бу бек яваплы борышты Фарида етимисли толтырды. Ама кайдай куьш ога керек болды!.. Буьгуьн де сол вакытты Фарида уьйкен юрек телезуьви мен эске алады. «Куьнлер тувыл, айлап, мен бу исти калай баслаягымды билмей, кыйналып юрдим. Алла-таала берген соьз куьшим сосы ис пен тергелетеганын бек аьруьв анълайтаган эдим. Ога дейим орыс тилине эш бир зат коьширмегенмен, яваплыктынъ юги ийниме зилдей болып уьйилген! Ол бир ятлав яде хабар тувыл, халкымнынъ бас дестаны, онынъ юрегининъ озьеги. Ол дестанды неше йыравлар 600 йылдынъ бойында бизге саклап еткергенлер. Ама озь атамнынъ кызы болмас эдим, кыйынлыктан уьрксем. Айлап юргеннен сонъ, бир куьн уьйле авганда доьрт саьатте яныма бир чайник пен шайды салып, язбага олтырдым эм танъ атканда, доьрт саьатте сонъгы сыдыраларды коьширип, орынымнан турдым. Ол июнь айы эди. Соьйтип, бир кешединъ ишинде бу куллык бажарылды, ама ол этилгенше мен озьим едилдим».

«Эдиге» ногай баытыр йыры орыс тилине коьширилип, «Кыпшак айы» журналынынъ биринши номеринде баспаланды. Эм мине тек туьнегуьнлерде, 25 йылдан сонъ, филология илмилерининъ докторы Н.Суюнова баспага аьзирлеген «Эдиге» китабинде ол эш бир туьрленуьвсиз тагы да бир кере дуныя коьрди. Сол йыл ок Сихахметова «Суьйимбийкединъ бейити» деп аталган поэмады орыс тилине усташа коьширди.

1997-нши йыл Москвада Фаридадынъ «Признание» деген китаби орыс тилинде шыгады. Ога кирис соьзди профессор, белгили адабият тергевшиси Казбек Султанов язган. Айтувлы алим, шайырдынъ оьнершилигине белги берип, ога «ногай шайырлыгынынъ ынжы тасы» деген ат берген. Оьзининъ макаласында ол булай язады: «Алла-таала берген зегенлик – соьзди усташа кулланып билуьви сейирсиндиреди. Эм бу белгиди эки тилде де – ногайша да, орысша да язылган ятлавларына бир шекленмей бермеге болады». Бу уьйкен болмаган йыйынтыкка (оны коьптен бери бирев де табалмайды), Фаридадынъ орыс тилинде язылган сайламлы ятлавлары эм «Эдиге» мен «Суьйимбийкединъ бейити» киргенлер.

Оннан сонъгы йылларда Фарида ятлавлар язув ман бирге, коьшируьвшидинъ куллыгын да бардырады. 2002-нши йылда Махачкалада Фаридадынъ коьшируьви мен айтувлы ногай шайыры Шал-Кийиздинъ «Соьйлер бизим соьзимиз...» деген китаби биринши кере дуныя коьрди. 2008-нши йылда тап сол китаб баспасында «Йыр иеси мен эдим» деген уьйкен йыйынтык шыкты. Ногай халкынынъ орта оьмирлерде даьвир суьрген шайырлардынъ ногай эм орыс тилине коьширилип ятлавлары эм дестанлары кирген эдилер. Сол исти Дагыстаннынъ халк язувшысы Бийке Кулунчаковадынъ тилеги мен Фарида Сихахметова бажарган. 2009-ншы йылда бу ис уьшин Фарида Россиядынъ язувшылар Союзынынъ А.П.Чехов атлы медалине тийисли болган. 2011-нши йылда Уфада озган «Ак торна» деп аталган тюрк тиллерден коьшируьвшилер ярысынынъ дипломын алган.

2009-ншы йыл да Фаридадынъ бактысында маьнели болды. Карашай-Шеркеш китап баспасында «Меним дуныям» деп аталып ногай эм орыс тиллеринде шайырдынъ уьйкен йыйынтыгы шыкты. Бу китабке эки онйыллыктынъ ишинде этилген куллыклар кирдилер, эм олар Сихахметова зегенли эм аьр дайым да ойланып, излеп келген шайыр болганы акында шайытлайдылар. Ол оьз халкы ман, аьдет-йолы ман уьзилгисиз кан байланыста болганын, оьзининъ шайырлык йолынынъ туьзлигин беркитип, тамам тувра эм оьткир, яланъаш янды коьрсеткен соьзлер мен ашыклайды.

**Илермен
Юка мойныма аьемнинъ дувасын,
Тилермен –
Келсин ярдамга суьйимнинъ Алласы...
Оьлермен,
Оьзден халкымды оьксизлей йылатып...**

«Меним дуныям» деген китаб шайырдынъ куьш-куваты оьсе бере-таганын тагы да бир кере ашык коьрсетти. Коьплеген ятлавларында ол оьзининъ оьнершилик йолына белги бермеге шалысады. Боьтен де

сол зат орыс тилинде язылган асарларында сезиледи. Сосы йыйынтык уьшин 2014-нши йылда Фарида Сидрахметова Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Басшысынынъ адабият баргысына тийисли болганы босына тувыл.

Йыллар обтип, шайыр «акылбалык вакытына» етти эм буьгуьн ол обз йолына булай карайды:

**Кобп ойланып,
Аз язаман.
Юректе – кызув.
Эл алдында
мен тазаман:
Язувым – язув.**

Бу сыдыраларды окыганнан сонъ, филология илмилерининъ докторы Насипхан Суьновадынъ «20-нши обмирде ногай поэзиясы» деген монографиясында Фарида акында булай язганы эске келеди: «Фаридадынъ шайырлык асарлары яшавдынъ баалыгынъ, яркылык пан каранъалыктынъ эрисинде аьр дайым яркылык енъеегин, сувыктан сонъ йылувлык келеегине шекленмегенин шертедилер».

Бу куьнлерде Фарида Сидрахметова обзининъ сыйлы мерекесин белгилейди. Онынъ ятлавлары коьплеген тиллерге коьширилгенлер. Керуьв Кавказдынъ, тюрк эм ногай адабиятынынъ антологияларына кирип, мынълаган окувшыларга белгили болганлар. Онынъ созлерине язылган ярасыклы йырлар Ставрополь крайынынъ, Дагыстаннынъ эм бизим республикамыздынъ телекоьрсетуьвлеринде эм радиодан бериледилер.

Фарида Сидрахметовадынъ нур яйган шайырлыгы, онынъ занъыраган шоқырактай таза сеси ногай шоьлининъ кенълигин бийлеген. Ол обзининъ обнершилик йолы ман ярасыклык эм ийгилик бу дуньяда бас орынды тутадылар, деп беркитеди. Шайырдынъ энъ бас борышы – аьдемге аьдемшилигин сакламага ярдам этуьв, аьр дайым да ийгиликке сендируьв эм яшавдынъ баалыгын беркитуьв болады дегенди шайыр обзининъ аьр адымы ман, аьр юрек урувы ман шайытлайды.

***М.Накохов,
КЧР-дынъ сыйлы журналисты***

Фарида Сидрахметовага бу йылдынъбасында «Карашай-Шеркеш Республикасынынъ халк шаири» деген обрметли ат берилген. Суьвретте бизим шаир КЧР-дынъ Басшысы ман сол сыйлы ат берилгенде туьскен.

Ногай окувшылары эм Дагыстан язувшылары атыннан Фаридады исси кутлаймызэм келеекте де коьп уьстинликлер сагынамыз.

«Байтерек» журналы

БИРИНШИ ШЕРЕТ ОГА ТИЙДИ

Кай бир инсанның алдыдагы йолы бала шактан яде школа йылларыннан алып белгили болады. Ол уйкен наһсип, неге десе аьдем босына заман йибермей, оьзине керек билимлерге ымтылады. Яшавда баскалай болатанын да коьремиз. Неше инсан бакты йолында адасып, коьп йылларын йойып, сонь кайтадан яшавды курады...

Мине Алтынай Атуова не затка юреги ятатаганын эртерек билген эди. Ога «Сокпак» деген адабият кружогы себеп болды. Кызалак окыйтаган школада (Эркин-Юрт авылы) адабияттан Римма Утемисова деген окытувшы билим беретан эди. Кесписин бек суьетаган, исине аьрекетши хатын

кружокты да шалысып юритти. Балаларда бар сулыпты ушкындай этип юреклериннен шыгарады, язув куллыгынынь маьнесин аньлатады. Биревлер ятлав язса, Алтынай тоьгеректеги яшавдан макалалар суьвретлемеге суьйди. Яратувшылык истинь ийги дегенлерин окытувшы ногай тилинде шыгатаган «Ленин йолы» (аьлиги «Ногай давысы») область газетасына йиберген эди.

Биринши макаласы сол газетте баспаланган куьнди Алтынай бир де мутпайды. Кайдай уйкен суьйиниш тувды бала юрегинде. Атасы да кызыннынь талабына куванды. Ол оьзи де, совхозда экономист болып ислесе де, язув куллыгына бек бавыр эте эди. Онынь макалалары, очеркleri, хабарлары «Ленин йолы» газетасында тез-тез шыгатаган эдилер.

Биринши журналист адымына суьйинип юрген кызалак бу кеспидинь йолы авыр экенин билмей эди. Журналистлер кай бирде дурыс созлер излеп сав кеше уйкыдан каладылар, неше кагытты йыртып таслайдылар... Маьнели ойды излегенлери аз болса, кертилик ушин душпанлы да боладылар. «Олар созге уста, авызларына шайтан туькирген» деп халк ойласа да, усталыкка акылды да, йигерликти де коьсип билмеге керек эди.

«Бир тамшы билим ушин, мынь тамшы тер тоьгилер» деген айтывга усап, кыздынь келеектеги йолын коьп зат байытты: ногай халктынь аьр бир йосыкка шыгарган аьлемет такпаклары, маьнели эртегилери, бурынгы йырлары, атаклы язувшылардынь яратувшылык ислери, газеталар, журналлар иштелиги. «Артык билим буршав бермес» дегенлей, баьри зат та соньында кулланылды.

Бала заманнан Алтынайга ногай тилди эм адабиятты суювде, теренъ уйренуевде школа окытувшысы Даулова Насипхан Азизовна себеп болды. Насипхан Азизовнадынъ дерислеринде бирев де лань-каламай, ялкпай билим алатаган эдилер. Окытувшы ногай тилдинъ байлыгын, аьлемет ярасыклыгын соьйтип те уста коьрсетер, оны бала оьскенде де эсинде саклайтаган эди. Оьзек те, Дауловадай окытувшылар коьп тувыл, табиат оны коьплер арасыннан айырып, билим исине аьзирлегендей сезиледи.

Школады биткен сонъ Алтынай Ростов каладагы Оькимет университетининъ журналистика боьлигине туьспеге кетти. Конкурс бек куьшли эди. Экзаменлерди аьруув берсе де, ярысты оьгуьвге бир бал етпей калды. Уьйине кайтып кегенлей, Алтынай, заман йоймас уьшин, Карашай-Шеркеш оькимет институтынынъ филология факультетине туьседи, ама окып юргенде де журналист болмага суйьгенин бир де мутпай эди.

1988 йыл областьтинъ етекшилерини оьз халклары арасыннан ясларды журналистика кесписине аьзирлемеге кереги акында сорав коьтердилер. Сол шакта Алтынай уьшинши курсты битпеге караган эди. Эм кызды анъсыздан ректоратка шакырып, Ленинградтынъ оькимет университетине кетуьви акында разылыгын сорадылар.

- Мен, наьсиптинъ анъсыздан келуьвине ьнанмай, бек адаладым. Оьзек те, мен разы эдим, ама уьйдегилер мен соьйлемеге борышлыман. Олар разы болмаса не этермен, деп кьйланаман, - дейди Атуова коьп йыллар озган сонъ да навасызлана берип. – Кене де атам-анам кетуьвди хош коьрдилер, кайтип мен ол кеспиди суйьетаганым оларга белгили эди. Ленинградта доьрт йыл окыганда да уьйдегилердинъ коьмегин сезип турдым, - деп яс хатын шкаптан альбом шыгарады, онда студент йылларынынъ суйьретлери бар эдилер. - Ленинград университетининъ журналистика факультети меним яшавымда айырым ярык орынды туттады...

Ушынлайын да, Алтынай Юнусовна ол йылларда бек ийги билим алды. Элимизде атлары айтылган журналистлердинъ, зейинли аьлимлердинъ лекцияларын тынълайды, сонъ Эрмитажга, Петергофка, баскалай музейлерге, выставкаларга баратаган эди. Соьйтип талаплы студентка сулыбын кайсы яктан да оьстире берди.

Кыз окувды битип турганда, Карашай-Шеркеш пединституты университетке айланып эм онда журналистлер факультети ашылып калды. Ислемеге ер де аьзир болганга, Алтынай кетпеге алгасай эди. Сол ара кызга анъсыздан Ленинград университетинде куллык этпеге болягын билдирдилер.

- Оьзек те, калмага да боляк эди, доьрт йыл ишинде бу ярасык уьйкен кала оьзининъ аьлемет маданияты ман юрегиме аьзиз болган. Ама мага сенип, мени окумага йиберген тувган элиме борышты кайтармага керек экенин анълайман. Сога коьре уьйге тез кайттым, - деп Алтынай оьзи мен бирге окыган студентлердинъ суйьретлерин коьрсетип баслады. Олар баьри де уьйкен оькиметтинъ туьрли регионларыннан

билим алмага Ленинградка келгенлер. Эм биткенде баъри де кайтып кеткенлер.

Аьне соьйтип яхшы ойланып Совет Союзында кадрлар сораваы шешилетаган эди. Сога коьре де энъ узактагы калалар, авыллар йогаы билимли куллыкшыларды алатаган эдилер. Бу сорава аьлиги заманда озине керек маьнесин йойган, сол себептен де узак ерлескен калаларга (авылларга айлак та кыйын) билимли яслар бармага суьймейдилер. Коьбиси уьйкен калаларда, куллыксыз юрсе де, яшап каладылар. Дурыс шешилмеген кадрлар сораваы халкка да, оькиметтинъ исине де коьп кемишликлер аькеледи, тек неге ди тийисли кепте каралмайды.

Атуовадынъ айтувына коьре, окувды биткен йолдаслары бир бири мен байланысты узьбейдилер, конакка да шақырадылар, кыдырып та келедилер. Уьйлерине кайткан уьшин эш биревдинъ де оькингенин хатын аьлиге дейим де эситпеген.

Алтынай оьзи де Ленинградтан келгенлей, Карашай-Шеркеш педуниверситетининъ журналистлер аьзирлев куллыгында белсен катнасып баслады. Сол ара область республикага айланып, аьлемет туьрленислер юрди. Биринши туьрленислердинъ ишинде миллет телевидениесин курув сораваы да бар эди. Бас деп керек кадрларды йыйдылар, Алтынайды да шақырдылар. Коьп аьзирлик юритилди. Биринши передачады коьрсетуьвге аз заман калганда, телевидение етекшилери Атуовады, оны диктор исине салмага суье эдилер, Москвага бир айык окувга йибердилер. Бас калада яс журналист сав элге белгили дикторлар Анна Шатиловадынъ эм Александра Буратаевадынъ лекцияларын тынълады. Айлак та, Шатиловадынъ сулыбы, анълатувы йогаы дережеде эди.

1993 йылдынъ январь айында Алтынай биринше кере телевидениеден орыс тилинде янъылык хабарларын юритти. Телевизор каравшыларга яс хатыннынъ ашык танъ юзи эм юмсак сезимли тавысы бек ярадылар. Эткен исине Атуова айлак та яваплы карайтаган эди. Янъылыкларды беректен алдын ол кагытларды бир неше кере оқып, яратпаган ерлерин туьзетип уьлгиретаган эди. Орыс тилди теренъ билгенге, Алтынай Юнусовна оьз билимине таянып, оьз коьзине ынанып, диктор куллыгын бир де янъылмай юритты. Булай да ол орыс тилинде шыгатаган баъри де янъылыклар программасын басшылап, коьрсетуьвге де оьз косымын эте эди. Бу бек яваплы ис, кишкенекей янъылысты ясырып болмаяксынъ, халктан баскалай телевизорды республика етекшилери де, тергев органлары да карайтаган эдилер.

Сол йылларда мен Алтынай ман бирге куллык эттим, аьр куьн де янъылыклар аьзирлеп коьрсетемиз. Авыр болатаган эди, тек биз баъримиз де яс, йигерли, баьтирлердей коркпай ислеймиз. Кай бир кавыфлы хабарларды (90-ншы йыллар, элимизде туьрленислер де, янъылыслар да, кайгылы ислер де коьп эдилер) Атуова сабыр кепте, туьрли сезимлерге берилмей, айтатаган эди. Ис йолдаслары арасында да яс хатыннынъ абырайы коьп эди, неге десе онынъ билимин, яваплыгын, ис суьерлигин сезбей болмаяк эди. Танъ кылыгы, ярдам этип билуьви, аьдемшилиги барын коьрсеттилер.

Алтынай Юнусовна намыслы аьдем болганга да, коьп ызаларды озьининь мойнына артатаган эди. Мысалы, 1998 йыл, Москвада озьткен 9-ншы Савлайроссиялык журналистлер съездинде делегат болып катнасканда, Атуова коьп халк алдында Карашай-Шеркеш республикасынынь яс телевидениеси кайтип куралганын хабарлаганда, кайдай кыйынлыклар барын да ясырмай айтты.

Ногай тилде юристилетаган телеведещаниединь курылысында да Алтынай Юнусовнадынь кыйыны коьп: редакцияды туьзбеге, программаларын аьзирлемеге керек эди. Онынь биринши табан салувшысы Атуова болды.

Шынты журналист сулыбын хатынга республикадынь миллет телевидениеси берди, кайдай кыйын иске де яслай шыныкты, акылын, билимин тергеди, «куллыгын уста юритеди» деген сыйга тийисли этти. Сога коьре де болар, 2002-нши йыл Алтынай Юнусовнады эш бир шекленмей республика етекшилери «Ногай давысы» газетасынынь бас редакторы этип сайладылар. Алдын газетады атлары айтылган аьдемлер басшылыган: мысалы, Суюн Капаев, Баубек Карасов, Айдемир Мурзабеков, Мурадин Биюков. Энди бу исти хатынлар арасыннан биринши болып Алтынай Атуова етекшилемеге керек эди. Заман да тегис тувыл, демократия туьрленислери суьринсе де токтавсыз юрип турадылар, тек ис кыйынына коьпте шыныккан журналист хатын бир заттан да коркпай эди. Редакциядынь журналистлери янгы басшыдынь йигерлигин, билимин сезип, ога ынандылар. Редактор газета бетлеринде янгы рубрикалар ашты, туьрли ярыслар озгарды, халк пан йолыгыслар озькеруьвди аьдет этти. Ногайлар яшайтаган баска регионларга да конак болып бардылар. Ызгы йылларда газетадынь санын коьтеруьв уьшин Алтынай Юнусовна коьп ис юритеди. Айтпага, редакция газеталарды узак авылларга еткеруьв уьшин акша карыжлавдынь бир кесегин озь мойнына алды.

Аьли енъил заманлар тувыл, коьп затка акша етпейди. Кене де газета куллыкшылары бас редактордынь ызасын анълайдылар, онынь талабына озь косымын этпеге шалысадылар. Карашай-Шеркеш республикасынынь сыйлы журналисти Алтынай Юнусовна Атуова ис борышларын толтырмай парахат тыныс та алмаяк, кылыгы солай. Уьйде аьр куьн кеште бас редакторды эки аявлы кедеси эм ян косагы куьтедилер. Аьелине хатын суьйимин, йылувын саклап алгасайды.

*М.Накохов,
Россия журналистлер Союзынынь агзасы.*

ТАТЫМЛЫК БОЛСЫН ЮРЕКЛЕРДЕ

КЧР-дынъ халк язувшысы Магомед Киримовтынъ айткан соьзлери эсиме туьседилер: «Аьдемлер арасында оьтирик яде ашувлы соьзлер юритилсе, бузгыншылык туватаганы белгили. Сога коьре айтаман бир биринъизден татымлыкты, аьдемшиликти аяманъыз!»

Язувшыдынъ бу ийги тилеги журналист Кыргызхан Добаговага бек ярайды. «Исте де, халк арасында да йылы саламласув, сыйлык коьрсетув, дурысын айтув аьдетке кирсе, ондай аьлде куллык этуев уйкен куваныш. Арыганынъды да сезбейсинъ», - дейди ол.

Оьзининъ очерклеринде, макала-рында, туьрли аьдемлер мен йолгысып соьйлесуевлеринде журналист хатын бас деп геройларынынъ ишки дунясын анълап, бактысын дурыс суевретлемеге шалысады. Бу енъил ис тувыл, неге десе аьдемлер туьрли ерде туьрли касиетли болып коьринедилер. Сога коьре де биревге яраган инсан баскага ярамайды. Бу яктан журналистлерге ис сулыплыгы ярдам береди. Эл арасында коьп юрген, коьп таныскан аьдемнинъ ишки коьзи бардай, акылы тез ислейди, тез сезеди. Халктынъ соьзи дурыс: «Коьп яшаганнан сорама, коьп юргеннен сора».

Йырма йыллар артта Кыргызхан бактысын «Ногай давысы» газетасы ман байланыстырды. Коьрим алмага, язып уйренмеге редакцияда сулыплы журналистлер аз тувыл эди. Айтпага, Мурадин Биюков, Аскербий Киреев, Тамара Дышекова, Шерифа Киреева эм баскалары. Яратувшылык иси бек кызыклы болып сезилгенге, Кыргызхан куллыгына шынты юреги мен карап, бек шылысты. Газетадынъ аьр номери кайтип туватаганын, сонъ окувшылардынъ колына туьсетаганын, олардынъ юреклеринде туьрли сезимлер козгайтаганын билгенде, язув исине сыйы да, коьнъили де беркиди. Журналистке аьруев макала аьзирлев ушин, язаяк темасы бойынша билимин оьстирмеге, дурыс соравлар берип уйренмеге керек экенин яс хатын басында ок анълады. Халк коьзинде айлак ашык куллык. Язган исинъде оьзинъ шекленген, кертителиги йок ойлар болса, газетада шыкканлай оны юзлеген аьдем окыак, журналистке сонда ок сеним йойылаяк. Йиберилген янъылыс туьзетилип те болмайды, сога коьре журналистлер язган макалаласынынъ иштелигин бек тешкерип тергейдилер. Истинъ бу ягын анълав Кыргызханнынъ явыплыгын тез оьстирди. Соьйтип, куьнлер, айлар

кетип шынты сулып та келди. Редакциядынъ айтылган уста журналистлери хатынга басында ок кол создылар. Айтпага, Алтынай Атуова, Тамара Дышекова, Алимурза Матакаев, Баталбек Зитляужев, Караяс Кумуков, Раиса Найманова, Мадина Мижева эм баскалар сулыплары ман боьлистер.

- Мен олардынъ баьрисине де ак юректен разы ман. Олардынъ коьмеги мен журналист факультетин кутаргандай болдым. Бу ис мага алдын да яраган, аьли де ярайды. Кызыклы куллык, дайым да билиминъди оьстиресинъ, дунья яшавы ман бирге шалт айланасынъ, коьп аьдемлер мен катысасынъ, бактыларынынъ маьнесин сезесинъ... Ялкапага заман йок, - деп Крымхан Добагова куьлемсирейди, сонъ йылы давысы ман косады. – Ислеген еринъ де, оны басшылайтаган етекши де сага келиссе, уьстинлик янынъда юреди. «Ногай давысы» газетанынъ бас редакторы Алтынай Атуова куллыкка шугыл айланатаган, усталыгы заманнынъ алдында юретаган етекши. Иске яварлыгы куьшли болганлай, аьдемшилиги де куьшли. Кимге кайдай коьмек керегин тез сезеди. Мысалы, онынъ аьрекети мен «Многоликая Россия» деген форумда ортакластым. Ол Савлайроссиялык журналистлер ярысында енъген газеталарга багысланган йыйылыс эди. Бизим редакцияга да, миллет ара байланысты беркитуьвде етискен уьстинликлер уьшин, диплом берилди. Кайдай завьклы, пайдалы йол болды мага. Биз Эдиль йылгасы бойынша теплоход пан кыдырып бир неше калаларды коьрдик, Казаньде татарлардынъ сабантойында катнастык. Атаклы журналистлер бизи мен бир неше дерислер оьткердилер, сораьларымызга аньлавлы яваплар бердилер. Коьнъилим коьтерилип, исиме мукаят та баьыр болып кайттым сол форумнан. Аьлиге дейим де мутпайман барганынды. Уьйкен савбол айтаман бас редакторга, оьзи калып мени йиберегинине.

Крымханнынъ яхшылыкты мутпай, эсте разылык саклайтаган касиети, онынъ бас деп аьдемшилигин, акылын коьрсетеди. Кай биревлер яшавда коьп танысларынынъ коьмеги мен пайдаланып, ислери онъалганда ок, менлик коьрсетедилер. Мен айттым, мен бажардым, мен талаплы, мен акыллы... Сол менлик ызында олардынъ наьсибин йок этеди.

К.Добагова ислей келе коьп белгили политиклер мен, дин етекшилери мен эм элде атаклы болган аьдемлер мен хабарласкан, олардынъ акында макалалар язган. Мысалы, Россия мусульманларынынъ муфтийи, шейх Равиль Гайнутдин мен, политик Ирина Хакамада ман, балерина Анастасия Волочкова ман, йыравшы Лада Денс пан, кинорежиссёр Борис Грачевский мен эм баскаларман йолыгыскан.

Сулыплы хатын журналист базласларында катнасып, коьп кере енъуьвши болган. 2003-нши йыл Крымхан Найманова – Добагова (ол эки фамилия ман юреди) «Карашай –Шеркеш Республикасынынъ сыйлы журналисти» деген ат алган, 2015 йыл исте коьрнекли етимислери уьшин КЧР Басшысынынъ Разылыгына тийисли болган, «Мастер слова» деген журналистлердинъ республикалы ярысында энъ ийги

публицистика ушин диплом ман савгаланган. Ислейтаган еринде де К.Добаговадынъ абырайы оьседи. Редакцияда куллыкты корреспондент йолыннан баслап маданият боьлигининъ етекшиси, сонъ газета шыгарувдынъ яваплы секретари болып исин юритти. Аьли журналист хатын бас редактордынъ орынбасары. Ким болып ислесе де, ол куллыгын суьйип этеди, энди оьзи де яс журналистлерге ярдам бермеге шалысады.

Аьелинде де Крымхан Добагова ян косагы Хасин мен татымлыкта яшав курады, эки балады, Эльдар ман Эминады, оьстирдилер. Энди йылувларын суьйикли уныгы Эльмарга бередилер.

«Наьсип деген не зат? Наьсип – ол аьзиз ювыкларынь, алал досларынъ эм юрегинъе якин куллыгынъ. Сосы затлар янынъда болса, оьзинъ де баскаларга коьмек берип, кол созсанъ, яшав куватлы бол-маса?» - деп йылы куьлемсирейди Крымхан Добагова мени мен савболласа турып.

*Султан Нартоков,
Черкесск кала.*

Поэзия эл проза

КУРУПТУРСЫН ОРАЗБАЕВ

НАЪСИП ЮЛДЫЗЫ

(Хабарлар)

Тоьгерек як шети-кыйырына коьз еткисиз аллыясыл шоьллик. Ка-лын биткен сары барак, балдырган, ак кермек, доьнъил-доьнъил-доьнъил эмбелек, урык, бетеге, кышы, суьтлиген, шырмавык оьленлери, боьригоьз, кызыл гуьл, сары-бас шешекейлери юмсак елемик пен ел-пилдеп толкынласадылар. Абезек йылгадынъ аркасында кенъ оьристи бийлеп алган тувар толкынлы ясыл тенъиздинъ ортасында юзгендей болып, суьликтей ябысып отлайды.

Наркамыстай бийик бойлы, карагошкыл сыпатлы, ток бетли бир яс, шокпарлы узын таягын онъ ийнине артып, яйлакты айлана юрип, язылган бир кагытты колларыннан туьсирмей, кайта-кайта, авдарып окыйды. Аьр бир сырасына коьшкен сайын коьзеленинъ коьгершиндей суьврети коьз алдына келип токтайды: шубар ала шыт шыба ман коьрк-ленген, майыскак яс талдай наьзик белли, коьркем бойлы, кос мой-ыншактай, куьлемсирей турган куймыр кара коьзлердинъ явын алган кундыздай, кара шашлары, билбил авазлы суьйдимли йырлары. «Олай болса, аьзизим, сен мени коьзден де, коьнъилден де таслагайсынъ, оьзинънинъ таласкан яс юрегинъ мен меним каьрип янымды талк этпе-гейсинъ, тилеймен, бек ялынып тилеймен...» деген соьзлер, йигиттинъ яс юрегин атылып кабыннан шыккандай этип, буьлкилдетеди...

«Олай болса...» деген соьздинъ маьнеси де йок тувыл эди. Карт болса да нарт болып, айтканымды эттирмей койман деп, катып турата-ган Сейпулладынъ анасы Асылбийке, оьзининъ ораза – намазына бек болгандай, солай соьзинде де бек туратаган эди. Сога коьре де, ялгыз улынынъ соьзинде де: «авылдагы окытувшы орыс кыз бан косылмага суьемен» - деген хабарын эситкенде онынъ, халк айткандай, алавы коьк-ке атылды. Ястынъ атасы Язманбет-агай, курткасына акыл уйретип: «Кой, йолларын бувма, оьз суьйими мен болсын, суьйискен юреклер-динъ наьсиби ашылсын!» - деп, агарып баратаган мыйыкларын бар-маклары ман шыйрататаган эди. «Лавлап янган суьйимлик оты оьмир бойынша зыра соьнместей эди-ав! Энди не болятыр, не... - деген ой ястынъ тоьбе шашын тик тургызгандай этеди, алдын эсине келетаган шеклик юрегиннен таймай, оьткен шакларга суьйреп алып кетеди.

...Куьннинъ коьзи кызарып батаятырган шакта туварлар фермага ка-рап шыбырысканлар. Тувардынъ артыннан узын таягын суьйретип, оь-зининъ уйренген йырын йырлап Сейпулла да сабыр адымлап келеди. Арада мунынъ кулагына алыстан бир анъ шалынады. Аваз ювыклай

береди. Йырын боылып, тынълап караса, юрекке конатаган бек аьруьв анъ амалсыздан озине тартады. «Уъйсинъме, йинсинъме?!» - деп, аьжейипсинип, йигит ювырып алдындагы аркага минетаган болса, авылдан фермага караган йол ман бир шубар-ала шыба кийген, басында ясыл-ала юка явлыклы кыз элесленип яв келеятыр эди. Я ол якка яде бу якка кыймылдамага пай таппай, йолдынъ кабыргасында сирелип, адалап токтаган туваршы калай этерин билмей калды.

- Кешинъиз яхшы болсын! – деп, йинъишке кыскаяклы тавыстынъ орысша саламласканын йигит эситти.

Табаны таска ябыскандай болып калган яс бирден эсин йыйып: «Сиз яхшы кешли болынъыз!.. Кеширинъиз, огырынъыз, кеш болганды? – деди кыздынъ авыл школасынынъ оқытувшысы экенин танып.

- Сизинъ фермага конакка бараятырман, конак аласызба? – деп, кыз куьлемсиреди.

Созь баслаганына куьезленип, коьнъили коьтерилген яс:

- Бизде сыйыр савувшылардынъ коьбиси кызлар, олар, сиздей сыйлы конактынъ келгенине аяклары ерге тиймей суьйинерлер, - деп юрегининъ таласканын билдирип оззеленди.

Кыз да соьйлеймен деп турган коьнъилшекли зат экен, йигиттинъ соьзине ол:

- Конак уйге баргансынъма, уйкен яов болгансынъма? – деп, бо сына айтылмаган. Конакты сыйлаягынъызды билип тувылма бараятканым. Ушынын айтсам, сизге бир ийги хабар алып келеятырман. Сизинъ суьт фермадынъ куллыкшыларына Коммунистический Истинъ коллективи деген уйкен оьрметли ат тагылган! Сизди кутлайман! – деп, кыз коьнъилшекленип, йигитке оззининъ колын узатты.

- Сав болынъыз, сизге де йос болсын! Бу бек суьйинишли хабар! – деп, яс коькиреги куванышка толып, эки колынынъ аясы ман кыздынъ мамыктай юмсақ, наъзик бармакларын кысты.

- Келеекте сизге оннан да артык етимислер йорайман!

- Етимисли болынъыз!

- Аьши, ярты йолда неге токтап калдык?.. Юринъиз, мен сизди озга райым, бизим кызларды да суьйинтинъиз!..

Эм экеви кабыргалас юрип кеттилер. Йигиттинъ уьндемей калганын сезип, кыз:

- Куллыгынъыз калай, э? – деп, тагы да соьз козгады.

- Яман тувыл, Лена, сизики ше?

- Совхоздынъ партийный организациясы мени сизинъ фермага беркиткен... Танъла мунда районнан аьдемлер келеек. Сизге коьп суьт алуьвга етисип, социалистический базласувда биринши орынды енъип алганынъыз ушин партком ман райисполкомнынъ коьшпели Кызал байрагын куванышлы альде тапшыраяк. Фермадынъ куллыкшыларына коммунистический истинъ коллективи деген сыйлы ат тагылганын билдирип кутлаяк. Кайсы биревлеринъизди быйыл ок та совхоздынъ карыжы ман вузларга йибермеге карар этилгенин эситерсиз...

- Соьзинъиз бал ман боьлинсин, - деп яс бек куванды. – Мен де сельхозинститутка туьспеге аьзирлене эдим.

- Кайсы факультетке?

- Ветеринарный боьликке.

- Мал доктыр болмага суьесиз экен. Ол бек аьрувь!..

Бу йолыгыстан сонъ, Лена суьт фермага аьр юма сайын доклад окы-
мага, хабарласпага деп келетаган эди. Фермадагы яслар эм кызлар оны
куванып йолыгатаган эдилер. Сейпулла болса, кызга энди уьзип янын
бергендей эди! Яс йигит уьшин кыздынъ уьйининъ капысы аьр заман
ашык эди. Мине сондай шакларда, коьнъилдинъ эш бир киршиксиз
вакытында, йылтыраган наьсип юлдызы бир заманда да соьнместей
болып коьринетаган эди!.. Куьннинъ кабагын япкан кара булытлардай
салынып, йигитти ой басады, бир-бирде явырны, буз куйгандай болып
шимиктирип, токтавсыз ювырысады. Коьнъилин солай да авырткан
болмаса, не уьшин ол мени бирден солай таслап кояр экен? Яде бол-
са, мени бир туваршы яс деп, иши шыгып, баска биревге коьнъили
авдыма экен? Яде бизди коьзлери коьтереалмайтаган бирев оьленнинъ
астыннан от йиберип, арамызды бузбага суьйип, йыландай увлы тилин
тыктыма экен? Эш бир себебин де язбай, бу терен акыллы кыз аьдем-
нинъ юрегине неге булай битпес яра салады экен? Сыпырылып кетип
калганша оьзине буьгуьн ок та куллык этип барып, авызыннан бал
тамгандай таьтли тилиннен бир явап алып калсам экен? Туварды кимге
болсада биревге тапшырып кетип болмайгаганыма карашы!.. Оьристе
калдырып кетсем не этеди?.. Йй-о-ок! Яхаьннем болса да кешке дейим
шыдап, ийги-яхшы айтып, Нурбийкеден сорап кетсем ше?.. Бу бизим
таьвкейдинъ тилин аьдем тавып болмаяк! Картайганда шурш болып-
ты. Моллакайдынъ соьзин де алмаган сонъ, эш билмеймен... йо-о-ок!
Булай болмас!.. Ийги-яхшы айтпаса. Ийги соьз йыланды иннен шы-
гарар, дейдилер... Бар тапкан ийги соьзимди айтып ялынайымтагы...

Ийт даньыр-дуьбир уьргенде, бирев келгенин эситип, кыз тыска
ювырып шыкканда, Сейпулладынъ коьзлери йыртылып кеткендей бол-
дылар! Болса да йигит сыр берместинъ амалын этти.

- Серёжа, бу сенсинъме оьзинъ? Хош келдинъ! – деп, Лена, оьз коь-
злерине де ынынмагандай болып, тавысын коьныравдай сылтыратып
оьзеленди.

- Аьши, аман-эмен... - деп, йигит оьпкесин билдиргендей болып,
кызга онъ колын созды.

- Аман да эсенмен, Серёжа! Булай дегенинъ не? Эш бир зат та анъ-
ламайман...

- Анъламастай мен бир зат та айтпадым, Елена Ивановна!

- Булай канъкып соьйлевди кайдан шыгардынъ сосы сен?.. Оны кой
да, юр, уьйге кирейик! – деп, кыз Сейпулладынъ билегиннен ыслады.

- Йо-о-ок! Елена, уьйге кирмеймен... Тек мен бир авыз соьз сорап
кетпеге келгенмен...

- Аяк уьстинде туврашылык йок деп айтадылар ша. Бир тувыл он
авыз соьз де сорамага боласынъ. Тек уьйге барайыктагы, - деп кыз йи-
гитти оьзининъ боьлмесине алып кетти. Уьйге кирип олтырган-
да ок йигит, юреги телезигенликтен неден баслаягын билмей, тутлыга
турып:

- Би-ле -билесингизбе, Елена Ивановна! Сиз меним юрегиме оьмиринде битпес яра салган...

Елена онынъ соззин боьлип:

- Серёжа, сен сосы «Сиз» деп канъкувынъды кашан кояксынъ? – деп, тамагынынъ асты тастай такылдады.

- Эгер сиз солай суьетаган болсанъыз ша? – деп йигит, кызды сынагандай болып, куьлемсиреди.

- Йо-о-ок, Серёжа! Ол меним суьйимим тувыл, сен парахат бол...

- Аьши, мага язган саламынъыздынъ ишиндеги, юрекке буз салгандай соззлеринъиз ше? Ол неси?

- Ол неси болсын, Серёжа! Сен турган ерде мен... мен тагы артык турып болмаякпан. Анълайсынъма? Сен юрегиме сол шаклы да... - деп Еленадынъ коьмекейи оьзи-оьзиннен буьлкилдеп кетти.

Кыздынъ булай бузылганына шыдай алмаган йигит «сен» деген соззин авызыннан калай шыкканын оьзи де билмей:

- Сен, Елена, эш бир якка да кетпегейсинъ. Солай да ялынып тилемеге келгенмен... Айым да, куьним де, юлдызым да тек сенсинъ! Сенсиз меним куьним де каранъа, - деп, кыздынъ онъ колынынъ аясын сыйпады.- Эгер меним анамнынъ куьбирденуьвиннен юрегинъ авырыйтаган болса, зыра да авырмасын... Бурынгыдынъ аьдеми ше. Не этерсинъ? Ама болса да ызында анълар. Ол мени бек суьеди. Мени суьйсе, сени де... Каласынъ тувылма, Елена?..

- Йо-о-ок, Серёжа! Мен мунда энди калып болмаякпан, - деп, кыз басын тоьмен ийип, юрегиндеги бир куьнъбирденген ойга туьйилип, коьзлериннен яс алды.

- Булай бузылматагы, Елена! Аьр дерттинъ бир дарманы бар. Анамнынъ ягын сен тек мага койтагы...

- Серёжа, ногайлардынъ булай бир терен маьнели айтувын окыганым бар: «Куьштен салган коьздинъ нуры болмас» деп.

- Эгер биз суьйсек, Елена, бактымыз да ашылар. «Суьйген етер мыратка» деп, йырда да йырланады ша... Эгер разы болсанъ, куьни танъла... - деп, йигит оьзининъ коьнъилиндеги соззин айтып салды.

- Ко-о-ой! Серёжа!.. Мен сенинъ наьсипли болганынъды тилеймен...

- Биз тап солап этейик, Елена! Атай ман анай да онъсын, биз экевимиз де онъып-оьсип яшайык. Атай ман анайга бизим куьезимизден баска бир зат та керек тувыл. Бу зат бизим колымыздан келмеекпе?!.

Кыз, оьзининъ борап турган шашлы яланъ басын йигиттинъ тоьсине ийди...

* * *

Биревдинъ, ийт уьрдирип, бирден эсикти какканына Асылбийке иштеги токатты шыкырдата турып:

- Байбей, бир алла!.. Туьннинъ бир заманында бу ким-ав? – деп аьжейипсинди.

- Бу мен, таьвкем! – деп, тыста улынынъ суьйикли тавысы эситилди.

- Аман кайттынъма, саьвлем! – деп, капыды ашканда ок, кушагын яйды анасы улына.

- Аман, таавкем, - деп яс, шат коьнъилленип, анасы ман кушакласты.
- Аллага шуькир, аманмыз! Коьзимнинъ ярыгы, туьн ортасында келип, яхшылыкпа?

- Яхшылык, таавкем, - деп Сейпулла орындыкта уйкысы ашылып, олтырган атасы ман кушакласады.

- Аш болып келгендир, Асылбийке, тез шай ас, - деп, карт онсыз да казан – аякка ювырган курткасын алгасатты.

- Таавкем мен аш тувылман, - деп Сейпулладынь суьйиниши коькирегине сыймай дувлады. – Энди сизден ясырып та не этейим. Коьп заман айтпай юрдим. Таавкем, сени казан-аяктан оьмирше босаткым келеди...

- Ия, олай дегенинь не, коьзим!.. «Ярабий, сол баягы орыс кыз болмасын оьзи!» - деп, Асылбийке оьзининъ шекленуьвиннен, тоьбе шашы тик тургандай болды.

- Сиз мисетсинмегендей киси тувыл, таавкем, - деп кескин айтты Сейпулла. – Ол бек акыллы, бек эдаплы кыз.

- Оьзи шырайлы бала-ав! – деп, атасы да мактап алды.

- Картайганда сен де аьлжиген экенсинъ! Онынъ шырайын не этесинъ!.. Ногайда аьруьв кызлар курыганма? Биз айтканды этетаган болсанъ, аьне Танъсылувдынъ кызы Окашаш калай да аьруьв, калай да табиатлы кызылак! – деп анасы оьзининъ коьнъилиндегин калдырмай тоькти.

- Эй-эй, куртка! Ашшыды татпаган таьглидинъ каьдерин билмес. Ясты мактаган да уялар, яманлаган да уялар! Оьткен оьмир бизге энди эки кайтып келмес. Яслар онъсын, биз олардынъ савлыгына куьезленейик, - деп карт кести.

- Аттанъат-ав! Аьр кисидинъ ир дерти, терменшидинъ сув дерти, дегенге усап, сенинь эсинъ, дертинъ сол шаяда болып олтырганы неси экен? – деп Асылбийке картына тутып куьбирденди...

Сейпулла уьндемей артын берип ятты.

- Астофиралла, ялгыз аьвлетининъ наьсипли болганын суьймеген ана боларма экен!.. Аьше, не этейим, ялгызым, пискен алмадай болып турган Зекерьядынъ да куьезин коьре алмай арманышлы калганман. Етип турганда согыска кетип йогалды... Энди бир деген куьезимиз сен эдинъ. Сени дережели аьдем болсын, эл сырасына кирсин деп, асырадык, сакладык, он йылдан артык оькыттык. Суьйтип, бир коьзимиз коьрип, бир коьзимиз коьрмей турганда, сеннен билеек пайдамыз сол болаяктагы? «Улынъ ким болып ислеиди?» - деп сораса, айтпага да уяламыз... Уьйленгенме десе ше? – деп соьйленди.

- Я, таавкем, сен неге солай шамланып калдынъ? – деп Сейпулла оьзин акламага шалысты. - Мен оьз мырадыма етисетаган болсам, тагы мага не зат керек? Коммунистический истинъ ударниги деген сыйлы атакты казанганым ол аьдемге дереже тувылма? Соьйте-соьйте оьспейменме... халк арасында абрайлы болсанъ, эл арасына кируьв деген сол тувылма?..

Асылбийке сол кеше узак заман кирпичли коьз де какпай, яткан орынында токтавсыз аьри-бери авдарылып, бек коьп ойланып шыкты. Оннан сонъгы кешелерде де онынъ уйкысынынъ навасы аз эди. Коьзин юмганда ок туърли ойлар шубырысып тура эди...

Сейпулла фермадан авылга туъспейтаганы айга ювыклап келеятыр. «Кайтип этпеге керек?» - деген ой онынъ мыйын кемиреди. Ол ой уьйдеги анасынынъ басын да састырады.

- Атасы, ялгызымызга барып келтагы, э, - деп кыскаяклы байына тилейтаганы мине буьгуьн эки куьн.

- Не деп айтаякпан, анасы? – деп байы балсынады.

- Не дейтаган-ав, тойдынъ акында айт. Келин мен соьйлессин.

- Алла, алла, анасы, басымнынъ уьстинде, соьле ок.

Б А Р А З Н А

Бай теректей бийик бойлы, каты яйдай болып буьгилип баратаган Юмандык агай агарган ап-ак сакалын сыйпап, алласын эскерип, эртенъги танъ ман колындагы ез кумганын силтенълетип эсикке турып, босагадан абытлап кырга шыкканда, ялгыз улынынъ тунгыш кызы Менъларуьв алшанъ басып юретаган белгили торы аласасын егип туры эди. Карт какырынып-туькиринип, аьдетинше сол колынынъ катырланган аясын туьси доьнген коьзлерине турлама этип, бир заманда:

- Астофирулла!.. Менъларуьв, сенме, кызым? Танънынъ бети йыртылмапай сенники не? Алла йол берсин! Огырынъ кайда, балам, – деп, якынлап келди.

- Сав болынъыз! Менмен, аше атам! Бригадага бараман. «Эрте турган ял алар, эрте юрген йол алар» демейме. Куллык солай кыставыл: аьли мага сав бригада карайды ша, ал энди аман болып турынъыз, атам! – деп, Менъларуьв улактай шоршып, бедаркасына атылып минди де, атынынъ басын куьнбатарга бурып, телбегесин эки де колы ман ширенип тартып, уьйкен орам йол ман такыр-тукыр эттирип, артыннан куйын эстирип кетти.

- У-у-ув, яным яслык сени! Бир кайырын коьрмей калганымызга ав! Карашы сен бу акмаклыгыма! – деп, карт озиннен-оззи терен ойга кирип куьбирдене-куьбирдене, кызынынъ коьтерген шанъынынъ артыннан сукланып карап калды.

«Уьйден шыкпаган куьлтоьбесин коьрмес» дегенге усап, Юмандык агай кавдыраган картлыгына дейим де оьмиринде калады коьрген киси тувыл эди. «Кала» деген соьзди эситкенде, ога «барган киси батып калатагандай» болып коьринетаган болса ярай эди, неге ди ол, школады кутарган сонъ, атасынынъ йолын кувып агроном болмага суьйген унык кызы Менъларуьвди алыс каладагы техникумга йибермеске табан салып эрисетагандай эди. Кыздынъ анасы, орта бойлы, оьзининъ сылуьвлыгын йойытпаган тоьгерек ак сары шырайлы кыскаяклы, кайнанасынынъ катерин йыга алмай, кызын окуьвга йибериьвге уьйкен тилекши эди.

Юмандык агайдынъ эрисининъ туып ок та мунавы эди. Онынъ асыл болган улы, ялгыз аьвлети Янболат каладагы сельхозтехникумды янъы кутарган ериннен уйине де кайтпай, оьз суьйими мен фронтка кетип, немец фашист шапкыншылар ман кан тоьгисли каты урысларда Волга бойындагы каладынъ туьбинде ян бергенлердинъ бириси эди. Янболаттынъ кан куйылган кайгылы хабары келгенде, онынъ тунгыш аьвлети Менъларуув аякларын апыл-тапыл басып юретаган эди. Уьйкен атасы ман тетесине яслай уьйир болып калган кызалакты анасы коллары куьйсе де амалсыздан кайнатасынынъ тилеги мен калдырып, тоьркинине коьшкен эди. «Баладынъ баласы балдан таьтли» деп, Менъларуувди коьтерип алып суьйгенде ялгыз аьвлети Янболатты суьйгендей болып, тоьбелеринде ойнатып, асырап-саклап, асыл эткен сонъ, Юмандык агай кызыннан айыргысы келмей, окувга йибереим десе юреги куьйип, йибермейим десе колы куьйип, сав эки йылдынъ узагына каладан калдырганына мине энди оькинеди. Барзнады аркасы ман суьрип келген яслык шакларын бу куьнлер мен тенълестиргенде, карт оьзининъ нурсыз коьзлериннен яс агып сукланады.

Куьнтувардан кызарып, куьннинъ коьзи ягымла нурларын тегис шашады. Эгиншилик бригададынъ ак кабалы уьйининъ алдындагы кораланган уьйкен пештинъ тоьгерегинде аьрекетин коьрип турган ак тастарлы кысаяклыдан баска коьгалатаган эш бир зат та коьринмейди. Ювыклап келгенде бедаркасыннан шоршып туьсип, Менъларуув казаншыга:

- Бир куьн туздам ишкен ерге мынъ куьн салам бер деген. Уьйинъизге яхшылык, Акшалы-абай! – деп куьлемсиреп аманласты.

- Келгенге яхшылык, синъилим! Оьзинъиз аман турасызба? Атанънынъ дени савма, Куьмисханнынъ кейфи яхшыма? – деп, казаншы хатын бек оьзеленип сорады.

- Аман да эсенмиз, абай! Сиз сораыклардынъ баьриси де сав-саламат.

- Танъ кораздан турган боларсынъма, калай эрте атланыпсынъ ав! – деп, Акшалы оьзининъ коьнъилиндеги бир ясыртын ойга явап бергендей болып куьлемсиреди.

- Ийе, бу шакта танъгы таьтли уйкыды боьлмеге туьседи. Язлык шашувды кутарармыз, мине сонда уйкыда да кандырмага болармыз.

Экинши боьлмедегилердинъ арасында уйкылы-уявлы болып, туьнде коьрген тамашалы туьслерин коьз алдына келтирип яткан Ильяс кулагына бригадир кыздынъ тавысы шалынганда ок ушып турды да, янындагыларды буйирлериннен туьрткишлеп, оьзи эсинеи турып керинип, тыска шыкты. Эртенъги елемик трактористтинъ бел-бувардан йогары яланъаш шаркын шийкендирип, бирден ок боьртпешлетти. Шаркын язып болган сонъ, яс йигит билеклерин, елкесин, омыравын, аркасын калдырмай сувык сувга ювынып, завклы кепте коькирегин керип, суьртине турып:

- Акшалы-абай, аман кондынъыз? – деп, каты шуьшкирип йиберди.

- Хайыр, куватым! Оьзинъ яхшы кондынъма?

- Яхшыман, абай! Тек тымавдан кутылып болмай тураман.

- Хайыр, хайыр! «Маразынъ тымав болсын» деп те айтадылар. Болса да доктырга каратпага керек.

- Куллыктынъ кайнап турган мезлигинде тымав ман доктырга шаппага дейсинъизбе?

- Тийисли болса, аьше, шаппага да керек, - деп, босагадан абытлай турып, Акшалы уьшин Менъларуьв явап берди.

- Аь-аь-аь! Би-би-бизим бригадиримиз келген экен ше! Хо-хо-хош келдинъиз! – деп, Ильяс Менъларуьвди коьргенде коьзи йьртылып кеткендай болып, эсенъгиреп, тутлыгып куьлемсиреди.

- Сав бол!.. Сенинъ орнынъ бос калмас, Ильяс! Олай авырыйтаган болсанъ, бу саьат ок меним бедаркам ман амбулаторияга кет, - деп, Менъларуьв буйыргандай тавыс пан соьйледи.

Коьзи туьскен кыскааяклыдынъ янында озин коьрсетпеге суьйгенсип, Ильяс:

- Маскарашы экенсинъ, ха-ха-ха! – деп, саркылдап куьлуьви мен уьйге кирип кетти. Мунда аьли де орындыгында терис буькленип, енъил йолак кийими мен толы ала каптай болып тоьнъселип яткан Дауттан баскалары баьриси де аяк уьстинде эдилер. Ильяс эпкини мен барып, тагы да Дауттынъ буьйирине туьртип, бригадирдинъ келгенин айтты. Таьтли уйкысын боьлмеге суьймей, Ильястынъ маскарасына, тулыгына сыймай ашувланган, Даут:

- Кетип тасболшынъыз, - деп, тамга карап авдарылды.

- Э-э-эх, селеке! Туьедей бойынъ болганша, туьймедей акылынъ болсынтагы. Арамызда бир кыскааяклыды сыйлап болмайсынъ, – деп Ильяс мукаят шамландырды.

- Акылынъ болса озинънинъ тавык басынъда турсын.

- Аьше, «таз таранганша той таркар» деп, сен йыйынганша куслык та болар.

- Куслык тувыл туьс те болгай эди! Билемиз истинъ йорыгын. Биз де бригадир болганмыз! – деп Даут оьктемсиди.

- Коьктен алма туьскенше хан болгандай... Тутып билмеген бригадирликте не этесинъ. Аз ашап, коьп шайнаган болсанъ, туьйилмес эдинъ, - деп Ильяс та Даутынъ ашылып турган кызыл ярасына туз сепкендей этти.

- Ол сенинъ тавык басынънынъ иси тувыл деймен ше. Шакпа тилинъди йыйып сакласанъ колай! – деп, Даут мукаят екиринди, орныннан ушып турды. Онынъ булай шекелесуьвининъ туьп манеси де мине сол эди.

Бирсуьгуьн куслык мезгилде «ДТ-54» маркалы трактор ызаннынъ куьнтабар шетинде сыртка карап, ындыр аркага артыла берип токтаган эди. Бу ерден бригададынъ турак мекенлери аядагыдай болып коьринеди. Тракторист Даут, токтаганынъ шуькир деп, косшысын бригадага карап шаптырып, озьи трактордан эрек кетип, кавсырылган колларынынъ аясына елкесин тиреп, аркадынъ уьстиндеги коьгоьленде шалкайып, таьмекидинъ туьтинин боратувда эди. Ясы йьрма беске

ювыклаган бу узын бойлы, енъи толы билекли, йылтын кара юзли, бадырайган оьткир коьзли ялпак бурынлы, япалдас кенъ палуван сынлы йигиттинъ де даъмеси уьйкен эди. Ол туьтин мен бирше коьгоьленнинъ дарман секилли буркысыган ийисин танавларын керип, тамсанып ютады. Окын-окында онынъ эки коьзи бригада бетте болады. Ол аьрине Менъларуьвдинъ келер йолын куьтеди. Уьнсиз токтап турган тракторына да анда-санда коьз сала турады. Авлакта оьзининъ ялгызлыгын мутып, Менъларуьв мен татувлы кепте соьйлесип олтыргандай болып, эринлерин йыбырдатып, ишиннен куьбирденеди: «Бар битимине карап сукланып турганынъ да бир уьйкен тувылма!.. Келер! Келмей эш сабыры шыдай алмас!»

Мине сага тамаша керек болса!.. Арба тыкырдаганын эситип бирден ушып турып карайтаган болса, йигит оьз коьзлерине оьзи ыннмастай болып калды. Аласасын йорттырып, енъил бедаркасы ман сырт беттен келип те калды. Не этеегин де билмей адалап, аьри-бери юрип, ян-ягына каранып, сонъ Даут Менъларуьвдинъ алдына шыкты.

- Ял аласызба, неге токтадынъыз, йолдасынъыз кайда? – деп, Менъларуьв навасызланып, ерге шоршып туьсти. Явдыраган бота коьзлери, кара йибектей йылтыраскан йинъишке тогай каслары алдынгыдай болып яйнамай, салкын коьринетаганын сезген Даут:

- Мине коьресинъ, юргизип болмай, себебин де таба алмай тураман. Пускачтынъ магнетосына бир ыланка болган. Свечасы ман карбюраторыннан да коьремен. Косшымды да механиктинъ артыннан йиберген эдим, - деп сыйпаланды.

- Токтаганынъ себеби де сол ды. «Ерди булай заялав язык ты» деп, куйланган боларма экен деймен.

- Солай канъкпасанъыз да, сабан суьруьвди, баразнады мен буьгуьн коьрген киси болсам ша бир авыз соьз де йок эди.

- Эл куйы казатаган болса, сиз аьрине мени казарсыз, билемен...

- Баразнага туьрен батырып суьруьвдинъ орнына, ердинъ уьстин кыршып кететаган болсанъыз, айыбынъызды коьзинъизге айтпай, аьше баскалай кимди куьналемеге керек ти?.. Булай суьргеннен суьрмей койганынъыз коьп яхшы.

- Туьреннинъ ерге батпайтаганына да мен куьналимемме?

- Аьше, оьзек те, куьналисиз! – деп, Менъларуьв касларын туьйрип, тавысын коьтерди.

«Бу не паьлеге калдым, аьше, тагы юмган авызынъды ашпай», - деп, ойлады Даут.

- Буьгуьннен армаган карап ша коьзлерим баразнада болар энди. Мен кадамсыз калай бурылсам да мунынъ коьзине терис тиетаганыма карашы. Оьзи ше алдынгыдай да артык сылувланган ав! У-у-ув! Коьк коьгершиндей болып, кайсы наьсиплидинъ колына конар эдинъ!.. Э-э-эх, баразна, баразна! Сенинъ коьркинъ менде экен, меним коьрким сенде экен!.. Ах сол тавык бастынъ авызын калай яптырайым?.. Аздаалай ыскырып, авызыннан ялын шашып, халктынъ алдында, коймай, уьзбей, селеке этип туратаганына карашы! Колда уьйретилген маймыл-

дай болып, коьз алдында бийийтаган куьнлери де эди!» Бир зат та ту-
выл, куьнлейди, коьзлери коьтере алмайды!..»

Каралы-аклы мал шубырымдай карсык-карсык хыяллар ман Даут
тракторынынъ моторына уьйилип карап, коллары ман аьри-бери туьр-
тинип калды...

Куьн бойы арувды-талувды билмей куллык эткенине карамастан,
кешки мезгилинде асын кабыл-кубыл ашап, сажинленген адым ман
кара сабан ызанды кесесиннен кыркып, элесленип кетип баратаган Да-
утты казаншыдан баска бирев де эслемеген эди. Бу куьн эртенъ тоьсе-
лип яткан сабанлыкты карап юргенде, Меньларуьв бирден оьз коьзле-
рине оьзи сенмегендей болып:

- Ва-а-а, бу тамашага! – деп, оьзи оьзине аьжепсинип, кабагы, касы
яйнап, юрек дерти сары майлай ирип, куванышы койнына сыймай,
ызаннынъ кыбла шетине етпеге турган, кара ерди коьн таспалай ти-
лип бараяткан сабанлы трактордынъ ызыннан кушак яйып ювыргы-
сы келип куьезленди. Ол суьйингенликтен эсенъиреп, коьзлерин тас
юмып, кесек заманга оьзининъ коьнъилиндеги мырадын коьз алдына
келтирип токтады. Мине тап сосы баслапкы баразна суьрилип басла-
ган ызанда, масаклары салынып, айдынлы тенъиздей сувсылдаскан
бийдайдынъ ортасында, коьзлери куванышка тоймай, суьйген яры ман
кол ысласып, дунья завкынынъ наьсип урлыын шашувга баслапкы ба-
разна салып юргени суьвретленди. Кыз коьзлерин шарт ашып карай-
таган болса, катлам-катлам янъгы баразналар кара тенъиздинъ йыйы
толкынларындай болып буйраланып ятыр эди.

ЛЕЧА ЯСАЕВ

СУЛИМ

(хабар)

Кеде яшайтаган орамнынъ бас бетинде балшык тоьбе бар эди. Ямгыр явганда онынъ уьстине минип болмайсынъ, ама куьн кыздырганда тоьбеде олтырув – бир аьлемет куваныш. Баьри орам да, школа азбары да, тап аяньда турганай, аьруьв коьринедилер. Эм сен тоьгеректе не болатаганын баскалардан алдын билесинъ. Сонынъ уьшин де Сулим бу тоьбеди сьведи.

Кеде бу орамды, школады, олар ерлескен калады озьининъ тувган ери деп санайтаган эди. Онынъ ойына коьре атасы ман анасы да мунда тувганлар. Ама бир йол Сулимге ушынын билмеге туьсти.

Олардынъ орамы ман каты куьн аьдемлер кыдырып шыгадылар, биревлердинъ янында балалары бола эди. Бир эркек кишкей кедеси мен алгасамай барады, баладынъ коьп соравларына явап береди. Сулим азбарында эди.

- Бу кимнинъ уьйи? – деди бала.

- Умар Абдулкадырович деген аьдемдики

Атасынынъ атын эситип. Сулим олардынъ хабарына кулак асты.

- Калай кужыр ат, - деп бала куьлди.

- Олар Кавказдан айдалып келгенлер.

- Айдалып деген калай?

- Сен оьскенде аньлатарман.

Олар озып кеттилер, Сулим болса еринде катып калды: «Айдалып отлактан сыйыр келеди, аьдемлер кайтип айдалмага болады? Кавказ деген ер кайда? Мен бу соьзди эситкемен, тек кимнен? Неге атам Кавказдан айдалган? Эгер мен мунда тувсам, оьссем, школага барсам, досларым ман ойнасам, ол меним калам болмайма?» - деп кеде авыр ойларга явап излеп турганда, досы Алик орамнан кышкырды.

- Сулим, бувмага барасыньма? Куьн де исси, шомылмага боляк.

Йолдасы азбарга киргенде, Сулим ога дирилдеген сеси мен сорав берди.

- Алик, сиз бу калага кайдан келгесиз?

Досы аьжепсинип карады да, соравга сорав берди.

- Сен шомылмага барасыньма? Кеделер бизди куьтип турылар. Джекте де аькетейик, ол бизим алал досымыз.

Агаш забордынъ туьбинде яткан ийт, атын эситкенлей, ювырып келди де, куйрыгын булгады.

* * *

«Айдалган» деген соьзди Сулим эситкенли, эки йыллар озды. Сосы заман ишинде кеде коьп затты аньлады. Юрегине яра салынган кеде, балалыгы бар болса да, туьрленген эди. Энди ол бу калады эм озьи окыйтаган школады тувган ери деп санамайды.

- Ганаев, - деди окытувшы салкын сеси мен, - «Суййикли терегим» деген сочинениединъ сен маънесин ашпагансынъ, актеректи тек оьрге ымтылганы уьшин сыйлайсынъ, онынъ яшавда кайдай пайдасы барын язбагансынъ. Уьш салдым сага.

- Кайдай сиз танъ аьдем, - деп Сулим куьлди.

- Шык класстан! Танъла анасыз келме школага. Сени тербиялав кыйын, кыйсыгына соьйлеп турасынъ.

- Анамнынъ заманы йок.

- Сенсиз де аькелермиз, йойыл коьзимнен! – деп окытувшы хатын кышкырды.

Дерислер биткенде окувшылар шав-шувласып школадан шыктылар. Кырда бир кыз эсиктен коьзлерин айырмай эди, Сулимди эслегенлей, атын айтып шақырды.

- Сен мени карап турсынъма?

- Аьше кимди деп ойлайсынъ? Не уьшин соьз кайтарасынъ окытувшыга? – деди староста кызалак кедединъ юзине тувра карап. – Ананъды да аямайсынъ.

- Анам акырап, атам, сен билесинъ, куьшли авырыйды, - деди Сулим оькингендей болып.

- Сосы себептен сама тынълавлы болмага ярамайма? Соьз бер мага, оьзинъди аьруьв юритеекке, окытувшыдан кешируьв тилеекке. Эсите-синъме?

- Соьз беремен тынълавлы болмага.

- Алдатпайсынъма?

- Соьз бердим ше.

- Мен сизинъ заборда «сатамыз» деген кагытты коьрдим. Кетеек боласызба? – деди кыз навасызланып.

- Бизим орамнан баьри мышыгызлар да кеткен. Биз де ойлаймыз.

- Берген соьзинъди мутпа!

- Йок, мутпан, - деп кеде эректе карап турган йолдасларына ювырды.

* * *

- Сулим, барасынъма? Бизге карсы шыгатаганлар сени коьрек боладылар. Оларда уьйкени – Буга бас, тоьбелеспеге суйеди. Ога карсылас кимди берейик.

- Карармыз. Алик кайда?

- Баьри де паркта, сени карап турлар.

Сулим Иосиф пан, ол айдалып келген немецлердинъ бириси, келгенде Буга бас оьз кеделерининъ алдында мактанып туры эди.

- Парктынъ иеси биз! Бизден ыхтыярсыз паркта юрмеексиз! Тынъламаганды сакат этеекпиз!

Каладынъ паркы тыншаймага энъ ийги ер эди. Сога коьре парктынъ иеси болмага баьри куьплер де суйеди, парк уьшин кеделер тез-тез тоьбелесетаган эдилер.

Мине аьли де Буга бас пан бирев сама куьшин сынамага керек эди. Ога карсы Сулим шыкты. Эм булай деди:

- Еньсенъ – сен айткандай болар, енъилсенъ – мен айткандай болар.
Буга бас Сулимнен бойы да узын, шаркы да этли, ол бир шексиз енъ-
еектей коьринеди. Ама тоьбелесе келе, Сулимнинъ усталыгы билинди,
ол Буга басты йыкпай коймады.

* * *

- Сулим, сага дайым да окутувшылар шагынадылар. Аганънан
сама коьрим алсанъ, неше йыллар Сый тактадан туьспейди, окув кере-
гин биледи. Бар атанънынъ янында олтыршы, кыйналады биз ушин,
оьзин ойламайды.

- Дада, не аькелейим сага?

- Бир зат та керек тувыл. Окувынъ нешик?

- Аьруьв.

- Аьруьв деген калай?

- Оргаша.

- Айт ананъа, сатсын тез уьйди. Кетинъиз Кавказга.

- Сен ше?

- Мен мунда каларман.

- Оьз еринъизде, оьз халкынъызда яшанъыз, тилди мутпанъыз...

Бир неше куьннен аталары ян берди. Каладан кетип уьлгирмеген
мышыгызлар, ингушлар азбарга толып калдылар. Аналары кеделер-
динъ атасын оьз якларына аькетип коьммеге суьйди. Коьп кыйналып,
коьп карыж этип, калайына да, коьштилер. Ама элинде буларды карап
турган аьдем де йок эди. Баьри де кыйналып яшавды кайтадан курады-
лар. Сулимнинъ ата кардашлары айдалып кетеектен алдын мол яша-
ганлар, туькенлери де, кенъ уьйлери де болган. Кайтып келгенде бир
затты да таппадылар. Уьйлерининъ орнына школа салынган, туькен-
лерди бузып, йолды кенъейткенлер. Турак меканлары уьшин оькимет
акша тоьлеек деп айттылар, тек кашан ол ярдам келеек, ким билсин.
Сога коьре Сулималардынъ аьели биревге де оьпкелеп болмады. Ана-
ларынынъ аьптеси эртерек келип, уьйкен аталарыннан калган енъил
уьйди байырлаган, азбарда тагы да бир кишкей уьйде акылы дурыс
болмаган Ама деген хатын яшайды. Ол да Сулимге абай болады. Тур-
мага ер таппаганда, сол азбарга кеттилер. Уьйкен абасынынъ балалары
оьскен, кызы Грозныйда, кедеси Москвада окый эдилер, сога коьре оны
ман бирге турдылар. Тек басы сав тувыл Ама баьрининъ де коьнъилин
буза эди.

Азбарда уьйкен козы терек бар, эди сонынъ астында Ама сав куьн
олтырып, оьзи оьзи мен кышкырып соьйлейди, азбардынъ касыннан
оьткен аьдемлерди каргайды, уьйдегилер мен де урсыс ясамага суьеди.
Ога коьринмей уьйден шыгып та, уьйге кирип те болмайдылар, онынъ
каргысын куьнде де тынълав бек авыр эди. Артында аналары, кеделе-
рин алып, эркегининъ авылына кайтты. «Уьй салганша, аьр кардашта
боьлинип сама яшармыз, сосы шайталлыды куьнде де тынълаганнан
колайдыр», - деди аналары.

Язгы каникуллар басланганда Сулимди баягы азбарга йибердилер,

уыйкен абалары тилеген экен. «Сен Амадынъ соьзлерине маьне берме, ога явап кайтарма. Йылгада шомыл, тыншай, бир аз сама этленерсинъ, суьеклеринъ болмаган зат калмады», - деди анасы кыйналып. Хатын оьзи де, кедединъ агалары да кеше-куьндиз ислей эдилер, уый салмага акша йыядылар.

Акылсыз кыскаяклы Сулимди де шайталлы этпеге суьйгендей, энди оны коймай эди. Эртень яман каргысларга тойып, кеде азбардан ювырып шыгады, сав куьн каранъа болганша стадионда оьзине тенъ кеделер мен топ ойнайды, сонъ Аргун йылгага шомылмага кетедилер. Кеделер уйлерине кайтса, Сулим йылга ягасында ятып калатаган эди. Каранъада акырын уйге киреди. Соьйтип яз да оьтеек эди, тек абалары неге ди тана сатып алды. Ол да кылыксыз, бир еринде токтап болмайтаган айван экен. Ога Зойка деп ат та тактылар. Танадынъ мойнын бек йип пен байлап, Сулим оны азбардан отлакка шыгармага керек. Азбардан айванды йип пен де шыгарув кыйын, коьз кагып уьлгиргенше, Ама шашкан ясылшаларды ашайды эм таптайды. Оны коьрген акылсыз хатын мукаят та кутырады, энди онынъ ашшы сесин сав авыл эситеди. Кедединъ танага куьши етпей эди, сога коьре сарайдан бир бирде шыгармайды, кырдан оьлен уьзип аькеледи. Ама ман Зойка Сулимнинъ коьнъилин де, куьшин де алдылар, кеде энди оьз аьелине кайтувды ойлай эди. Сосы кыйын яшавында Аргун йылга онынъ алал досы болды. Сувга туьсип ялдаганлай, кедеге паракхатлык келе эди.

Сулимнинъ шынты кайгысын билмеген йолдаслары, оны сув бакасы деп санадылар. Бака кайсы сувга да шоршып туьсетаганы белгили. Аргу - бек шугыл тав йылгасы эди. Онынъ сол ягасы туьзликте ерлескен, онда кеделер ойнайдылар, ятып тыншайдылар. Ама онъ ягасы бийик тас, сол бийиктен кай бир коркпайтаган кеде, йигитлигин коьрсетер уьшин, атылып йылгага туьседи. Сулимнинъ коьзинше тек бир аьдем сол исти этти. Оьзек те, бийик тастан кыргып туьсер уьшин сулып керек. Аьзирлиги йок кеде оьзин сакат этпеге болаяк.

- Сулим, сен йылгады бек суьесинъ, аьне онъ ярдан кыргып сувга туьспеге боласынъма? – деди Хасан деген кеде, йолдасларына коьз кысып.

Баьри де уьндемей Сулимнинъ явабын куьте эдилер. Кеде адалады, ама коркканын билдирмеге суьимеди.

- Усталыгым ша йок, кыргып карайым, - деп Сулим куьлди.

Баьри де йылгадынъ аргы ягына ялдап кеттилер.

- Сулим, сен тоьменге узак карама, басынъ айланар, - деди бирев селекелеп.

Кеде бийик ярдынъ басында туьрып, калай шоршымага керегин ойлайды, коьзи мен эки арады оьлшейди, сонъ арман кетип, ярдынъ бийик ушына ювырды эм куьшли тебинип тоьменге шоршыды. Авада ушкан заманы ога бек узак болып сезилди. Энди сувдынъ астыннан аьрекетлеп шыкпага керек, оьпкедеги ава кутылганша. Сувдынъ уьстин коьргенде, суьйинмей болмады, ама каты агын кедеди ийттеп эрекке аькете эди. Узак кетсе, ягага шыклага куьши етпеек, неге десе Сулимде булай

затка усталык йок эди. Кеде баъри оьктемлигин салып, куышли ялдады, енъмесе селекеге калаяк. Ягага шыкканда кеде аблсизленип йыгылды, тек болса да «енъдим» деген сезим куваныш тувдыра эди.

Сулимнинъ абасы уыйине телефон салдырган эди, узактагы балалары ман хабарласпага деп. Бир йол хатын Грозныйга кеткенде, кеде досы Хасанды уыйге шакырды. Хасан бек аьруьв кийинетаган эди, аьели бай яшай болар. Сол себептенме, ким билсин, авырыйтаган кыска-яклы Сулим мен йолдасы азбарга киргенде, уьндемеди. Хасан болса телефонды коьрип суьйинди, биревге тел сокты эм узак соьйлеп баслады. Ызында Сулим акында да айтып, трубкады кедеге созды. Соьйтип, Сулим Элина деген кыз бан танысты. Элина акыллы эм тербиялы кыз эди. Булар энди бир бири мен тез-тез хабарласадылар. Элина ман таныспаган болса, кеде коьктеги юлдызлар ман, ай ман соьйлеек эди. Ол болмаса юреги ашувга толып, каарланып, ким билсин, не этпеге абзир экенин. Аьдемде шыдамлык та оьлшемсиз тувыл ша.

Сол куьнлерде анъсыздан анасы келди.

- Мен туьс коьрдим, яхшылыкка болсын, атанъ мага тилейди, сени аьрекетлеп аькет деп. Яшавынъ нешик?

- Сен корккандай зат йок, - деди кеде. Ама анасы онынъ саргайган шырайын, мукаят та азган кевдесин коьргенде ок баьрин де анълаган эди. Кылыксыз танады алган уьшин аьптесине де ишеннен оьпкеледи. Айванынъ хабарын конакка, азбарга киргенлей, Ама айткан эди.

- Мен кедемди аькетемен, - деди анасы сувук тавысы ман.

- Каникулы биткен йок ша, неге алгасайсынъ, - деген эди аьптеси, ама синълиси явап бермеди.

Сулим, оьзек те, кетеегине бек суьйине эди, тек Элина ман хабарласув энди битеегине кайгырды, ызгы кере тел сокты. Элина ога доьрт сыдыралы ятлавды окып, оьзи язганын билдирди. «Эгер керексе, сен уьшин яшавымды берейим», - деген соьзлер кедеге ярамадылар.

- Мен уьшин де, баскалар уьшин де яшавынъды берме. Оны сага кудаы савгалаган, - деди Сулим катырып. Ол бирден оьзининъ уьйкен болганын сезди. Ол энди бала тувыл, Элина уьшин де яваплы. Булар бир де коьриспеек болса да, кеде юрегинде кыздынъ таза ювас сесин саклаягына шекленмейди.

Кертилей де, яслар бир де яшав йолында йолыкпададылар, тек экеви де бир бирин мутпаган эдилер. Солай да болады.

МЫСЫК

(хабар)

Кыс янъы-янъы келип баслаган эди. Сувлы кар ерге тийгенлей, ирип таяды, сога коьре батпак аяк кийимге ябысып, енъил юргеге бермейди. Эки аьдем йолдынъ шети мен бара эди. Янларынан дубирдеп БТР-лар эм танклар озады. Ураллардынъ иши солдатларга толган, олардынъ кай бирлери сол эки аьдемге тиклеп карап, сонъ басларынынъ уьстиннен автомат атадылар, саркылдап куьледилер. Яв бараяткан эркек пен

хатын неге ди сол затка маъне бермейдилер, ундемей коъз таслайдылар. Белки уйренген боларлар.

- Хава, арысанъ да токтама, - дейди эркек аякларын тегаран алатан кыскааяклыга, - токтасанъ ок та, турмаяксынъ.

Собьитип булар энъ ызгы блокпостка келдилер. Уйкен ийт анъсыздан шыгып, куышли уърди, байланган шынжыры еткен шаклы шапшыды. Онынъ артыннан аскерши шыгып кышкырганда, ийт йок болды. Сонъ аскерши «КПП» деп язылган терезеге янасып:

- Мунда эки аъдем бар, олардынъ кагытларын тергенъиз, - деди ол буйырган сеси мен.

Бир неше аскершилер посттынъ кабыргасыннан шыгып, эркек пен хатынга бурылмага да бермедилер. Юклерин ашып тинттилер, паспортларын алдылар, суъвретлерге де, бетлерине де тиклеп карадылар. Документлерди кайтарып берегенде биреви сорады:

- Московская орам Грозныйдынъ кайсы еринде?

- Ленин районунда, - деди эркек.

- Бар, бар, районынъ сени сагынган болар, - деп аскерши аъжейип кепте карады. Онынъ селекелеви аян сезиле эди.

- Сагынса да, сагынмаса да – ол меним ерим! – деди эркек салкын тавысы ман.

- Серый, ол не деп айтады оъзи? – деп аскершидинъ йолдасы касларын туъйди.

- Ай кой соны! Кимге керек онынъ соъзи? Бизди шахмат карап туры, юр, ойнайык, - дегенде, баъри де кеттилер.

Блокпосттан эрек тайган сонъ, кыскааяклы куъевине бурылды. Онынъ арыган, туънълген коъзлери, саргайган юзи, онъайсыз турысы куъши тайганын коърсете эдилер.

- Бир аз сама токтайык, тезден бизим орам басланаяк, термоста шай да бар, - деди ол тилек пен карап.

Каладынъ иши буларды бек кайгыртты. Бузылган уйлер, сынган тереклер, янган курыклар, тоъбе-тоъбе кокыслар мунда каты согыс юргенин коърсете эди. Коъп шарлаклы уйлердинъ оълигиннен сонъ аъдемлердинъ байыр меканлары басланды. Олардынъ да коъбиси бузылган, эсиги-терезеси ушкан.

- Ваха, карашы мине затка, - деген кыскааяклыдынъ сеси эркекти сескендирди. Хатын ерде катебиден этилген аюв баласынынъ ойыншыгын коърген эди. Бир-эки ери куълледен тесилген, болса да ойыншык янъы.

- Тийме, - деди куъеви, - колынъ ман бир затты да ыслама, йолдынъ шетиннен эрек юрме, кайда да мина болмага болады.

Сонъ Ваха, эсине бир зат туъскенлей, соъзди тагы да баслады.

- Бизим уйди кайдай аълде коърсек те, коркпайык. Биз оъзимиз сав, бизди кудай аяган.

- Сен мен ушшин кыйналма, халкка келген кайгы баърине де ортак.

- Кара, Тамарадынъ уйи коъп бузылмаган.

- Аъне уйлердинъ тек трубасы калган.

- Мине бизим азбар...

Азбардынъ капысы орнына энди шукур бар, уйдинъ кыр тамы ишине янтайган, тоьбесининъ де алды бети ушкан, азбарда кокыс ясап.

- Токта, Хава, мен озим кирип ишин карайым, ким биледи не бола-ятканын.

- Сак бол, - деди хатыны коркып.

Зал боьлмединъ ишки тамлары сав эди, камин де бузылмаган, тек уй алатлары зая болган, терезелер де, эсиклер де йок, неге ди кокыс та айлак коьп эди. Нешагы арыган болсалар да, экевлеп боьлмединъ ортасын кокыстан тазаладылар, сынган агашларды аькелип пешти яктылар. Диванды, бузылган болса да, каминге ювык эттилер, уьстине бузылган шифонердинъ арт тактасын тоьседилер.

- Сен энди тыншай, мен бир аз олтырайым, - деди эркек хатынына.

Хава янтайганда ок уйклап кетти, куьеви болса каминдеги отка карап ойланды. Кырдынъ каранъалыгын арада ярык беретан ракеталар бузадылар, ийтлер де узак заман улыйдылар, орам ман данъыр-дуьнь-ир этип БТР-лар ювырадылар, бир ерде савыт-ярактан атысадылар. Паракатлык орнына юреги мукаят та кайгыга толды.

- Не уьшин мен калага, уйиме алгасадым, не зат мунда коьрмеге суьйдим? – деп эркек тарлана эди. – Азбардан калганы шукур ман кокыс, уйден калганы доьрт там, онынъ да биреви аьне-мине омырамага туры, кала десенъ уйкен оьликке усаган. Алдыда келип турган кыс. Не этпеге керек?

Эркектинъ сорагына разыдай болып, тоьбеден боьлмеге кар явады, бир затлар туьседди. «Не этпеге керек?» деген сорагга явап таппага боьрышлы экенин Ваха анълайды, ол аьели уьшин яваплы, ол уй иеси.

Уйклап болмаягын билип, эркек тыска шыкты, ама каранъада бир абыт алмага кыйын эди. Сонъ кайтып уйге кирди, пешке тагы да агашлар таслады. Коьп заман кеткен болар, ойланып олтырган эркек аягына бирев янасканын сезди. Сол ягыннан ак мысыкты коьрип, ада-лады... Оьз коьзине ынанмай эди, ама пештен келетан ярык ол айванды ашык коьрсетеди. Мысык дегенде кайдай мысык! Таза, этли, юмсак. Ваха дорбадынъ туьбиннен колбаса кесегин шыгарып, онынъ алдына салды, тек мысык янаспады, ийискелеп те карамады. «Аш тувыл, аьше неге келди?» - деп уй кеси аьжепсине эди.

Сонъ эркек уйклап кетти. Уянганда тоьбеден келетан ярыкты коьре эди. Хатыны бир муьйисте суьврет альбомын актанып олтыры. Куьевининъ коьзгалганын сезип, ога бурылды.

- Коьресинъме мен тапкан затты? Шкаптынъ туьбинде аман-эсен ятыры, - деп кувананды.

«Уйимиз бузылган, альбом болса сакланган. Энди ол суьвретлер алдынгы яшавды коьрсетип, юректи тырнап тураяклар», - деп Ваха тагы да тарланды. Сонъ эсине кешеге ак мысык туьсип кетти.

- Сен бу ерде бир мысыкты коьрмединъме? – деди ол ян-ягына каранып. Хатыны аьжепсинип яваплады.

- Бизим Маркиз коьпте оьлгендир. Ол биринши давда, бомбалар туьскенлей, йок болып кетти. Муткан болаяксынъ?

- Кеше мунда бир ак мысык келди, ок Маркиз тувыл. Этли, таза, юм-сак, тамагы да ток, мен берген колбасага бурылып та карамады. Аягы-ма суьйкенди, янымда юрди. Мен оьзиме нава таппай, ойланып олтыры эдим. Мысыкты коьрген сонъ уйклап кетиппен, - дейди уьй иеси коьзлери мен мысыкты излеп. Ерте колбаса кесеги де ятыры, пештинъ алдында айваннынъ ызлары да сезиледи.

Амма кыскаяклы куьевине ынынмады.

- Сен арыгансынъ, уьй уьшин кыйналгансынъ... Сондай аьлде не де коьринмеге болады, - дейди хатыны языксынып.

Ваха оьзи мысыкты коьргенине бир де шекленмейди, тек аьлейи мен эриспеге суьймеди. Кертилей де арыган, коьп соьзге де куьш керек. «Тек сол мысык не уьшин келди экен? – деген ой тувганлай, эркек колын силтеди. – Мысык айван болса да, оьз акылы ман юреди, мага да ойламага керек алдыдагы аьдем яшавын».

МАГОМЕТ-АЛИ ХАНОВ

АЛМА – ОРАМ ОРТАСЫНДА

Куызги куьннинь салкын куьньиртлигин таркатып, туьске тамам аньсыздан тоьгилген куьн ярыгы сав дуныяды бийлегендей аьлемет вакыт болады бирерде табиатта. Сол аьсерде аьдем коьнъили де коьте-рилип, йьлувлыктынъ толкынына толады.

Сондай аьлемет шуваклы куьнлердинъ бириси эди. Каладынъ орта орамлары ман автомашиналар онда-мунда яздагы кумырскалардай ювырысадылар. Орталык орамнынъ йолын баска орамдыкы кесип оьтетаган еринде онъ яктан ап-ак суьттей туьсли юк тасувшы «Газель» автомашинасы коьринди. Йолдынъ айырылатаган ерине янасканда, ол бирден аьрекетли кепте солга карап бурылды. Соьйтип бурылатаган аьсеринде онынъ ашык терезесиннен йолга топ деп бир алма туьсти, туьскен алма дыгырып барып орамнынъ тувра ортасына токталды...

Дурысында да, оьз каьри мен онда-мунда ювыратаган коьликлерден азба йолга туьсетаган алмалар яде кертпелер? Йоллардынъ шетлеринде мен неше кере де озган автомашиналардан туьсип калган соганларды, бийдай буьртиклерин эм баска ясылша-емисти коьп кайта коьргенмен. Соьйтип туьсип сонъында ширип те каладылар яде оларды йол бойы ман озып бараяткан мал, кус тавып ашайды. Ол ша солай. Ама буьгуьн автомашинадан орам ортасына туьскен кадамсыз алма баска эди! Ол тап куьн коьзининъ бир кесегиннен яратылган кимик сап-сары алтын туьсли, дып-дымалак эм кайдай ды бир кувнак кепли куьлемсирегендей уьйкен алма эди. Ондай емислер табиатта сийрек бир йолыгадылар. Сол алма оьзиннен тоьгерекке, аз десенъиз, бир юмарт таза саввлесин де тоьккенге усайды! Сондай да аьлемет алма!..

«Ах сени! Эндиги оны озып баратаган автомашиналардынъ дегер-шиклери эзеди экен», – деген ой меним ярык куьннен коьнъилленген коькирегимди курт кимик кемирди. Мен бу аьлдинъ арты не болар экен деп эректеги орам шетинде токталган бизим автомашинадынъ янында турып карайман.

Орам йолы ман автомашиналар сол ок кепте гуьрилдеп токтавсыз бири алдыга, баскасы артка карап шабадылар. Олар айлак та коьп! Ама

кужыры сол эди: биревининъ дегершиги де алмага тиймейди. Мине онъ яктагы орамнан тагы бир сары туъсли аьдем тасувшы «Газель» автомашинасы шыкты. Тек орам йолында яткан алмага янасканда, коьлик иеси рулин куллык этип бурып, емистинъ шетиннен айдап кетти. Сойтип, йол ман тувра айдап келеяткан шет элде шыккан кап-кара джип коьлиги де алмады дегершиклери арасында калдырып оьте эди. Сол яктан уьйкен кызыл «Икарус» автобусы да бурылды эм туп-тувра алма уьстине карап айдады. «Мине аьли бу басады экен кадамсызды!» – деген ой мени тесип оьткендей болды. Ама да автобус алмага ювыклап келгенде, (коьликши оны терезесиннен коьрген болар) тынышына яткан емисти эзбей озды.

Коьлик айдавшылар, баьриси де тап соьйлескендей болып, орам ортасындагы ялгыз алмага тиймей оза бередилер. Ама болса да йол – ол йол эм сав куьн узагы йол ортасында кайсы атанъ парахат аьлде коьпке дейим яткан? «Эндиги сени бирев сама эслеп, йолдан тайдырса экен!» – деп йорайман ишимнен баягы алмага. А ол болса оьзиннен нур шашып, куьлемсиреп ята береди! Тек не пайда, маьшинлер де, яв юретаганлар да токтап, алмады йолдан тайдырмай эдилер. Куьздинъ йылы юзли куьни алмады алтын кушагына алып орайды. Колы болса ша куьн оьзи йьйнап алар эди оны йол ортасыннан!..

Сол эки арада йолды яв оьтип бараяткан яслардынъ ишиннен бир узын бойлы арыкай яс аьдем алмады коьрди. Ол онынъ сондай аьлемет кужырлы алма экенин эслеп, куьлемсиреди де аьрекетлеп ога янасып барды эм энъкейип йолдан емисти коьлына алды. Ал эндиги, ол оны не этер экен?.. Яс алмады коллары ман сыйпады да, оны коьтерип алып, йол ортасыннан шетке шыкты. Йол кабыргасындагы аллеядынъ бир терегине эшки байлавлы эди. Тавлы яс эшкиге бир кесек заман карап турды, эшки де бир зат сезген кимик отлавын койып ога тигилди. Ама коьлындагы алмады эшкиге бермеге язык эди! Бир аз заман ойланып турган сонъ, ол бирден алмады аллея шетинде пышылган карт теректинъ туьбирине аькетип салды. Бу ерге куьн ярыгы айлак та мол тоьгиледи экен. Алма тап сав оьмири узагында терек туьбирининъ уьстинде оьскен кимик ога ярасып калмаса! Тоьгерек ягында яп-ясыл оьлен, уьстинде тап-таза коьк. Ал эндиги алтын алма оьзининъ ыспайлыгы ман баьрисин де суьйинтсин!..

Тарих эм илми шыгармалары

САЛИМЕТ МАЙЛЫБАЕВА,
оқытувшы

ХАЛК АВЫЗЛАМА ЯРАТУВШЫЛЫГЫ НОГАЙ ТИЛ ДЕРИСЛЕРИНДЕ (ОКЫТУВ СУЛЫПТАН)

Бізги йылларда ана тилимиздинь оьрленуьвине тек мектебте тувыл, савлай халк ара- сында да уьйкен эс бериледи. Сол зат босына тувыл, неге десе аркалар арасында тек ана тил коьпир болады деп, ойлайман. Ана тилинде бала биринши соьзлерин эсители, ана тил мен халкынынь аьдетине, авызлама яратувшылыгына, адабиятына, тарихине, байрамына йол алады. Ногай тил эм адабиат дерислеринде окувшыдынь ишки дуньясы боьтен де байыйды эм баска предметлерди уьйренуьвге ол – керекли ашкыш. Ногай тил дерислеринде баьри темаларды да оқытувшы оьз сулыбын салып кызыклы этпеге амаллар излейди. Буьгуьн 5 класста «Антонимлер» деген темады окувшыларга уьйретуьв йосыгы ман боьлиспеге суьмен. «Лексика» боьлигинде «Коьп маьнели соьзлер», «Омонимлер», «Синонимлер», «Антонимлер» окувшылардынь суьйикли темалары боладылар, неге десе эсте енъил сакланадылар эм туьрли ойынлар ман беркитилселер, дайымга окувшылардынь суьйикли темалары болып каладылар. «Антонимлер», яде карсы маьнели соьзлер тилимизди байытып, онынь шеберлигин тагы да бир аян коьрсетедилер. Карсы маьнели соьзлерди табув, бир заттынь карсылас маьнесин коьрсетип билуьв кайсы кеспили аьдемге де керек затлар. Боьтен де тил мен байланыслы инсанларга, журналистлерге, оқытувшыларга, коьшируьвшилерге, язувшыларга эм журналистлерге антонимлер бек керегедилер. Оқытувшылар болса сосы тема ман балалардынь тил байлыгын оьстирейик деген мырат пан ниетленип, оьз яратувшылык ислерин бардырадылар. Карсылас келпетлер табув, бир соьзге ирakilмей ога карсы маьнели соьзди тавып билуьв-усталык. Сол усталыкты окувшыларга аьр бир оқытувшы синьдирмеге керек деп ойлайман. Оьзекте, дериске суьйимди, аваслыкты биринши такыйкадан ок басламага керек болады, сога коьре кирис соьзден баслаймыз: «Меним акыллы балаларым! Меним билимли балаларым!». Сиз буьгуьн тагы да бир кере ногай тилимиздинь байлыгына суьйинеексиз, озган деристе «си-

ноним» деген не экенин билген болсак, буьгуьн биз «антоним» деген соьздинь маьнесин анълаякпыз. Карсы маьнели соьзлерге «антоним» деп айтылады. «Ногай адабият терминлери соьзлигинде» булай язылган: «Антонимлер (грек тилден, карсы ат) маьнесине коьре бир соьзге карсылас келген баска соьз, шебер шыгармаларда каптырылысты куьшлендиретаган суьвретлев амал. [1, с. 9] Мысалы: куьн – туьн, аз – коьп, ак – кара, уйклайды – уянады, ашы – таьтли, каты – юмсак эм с. б. Олар такпакларда коьп боладылар: Яхшы ярастырар, яман таластырар; Билеги юван бирди йыгар, билими юван мынъды йыгар»; Дос йылатып уйретер, яв куьлип уйретер эм с. б. Окувшылар ман хабарлав кепте дерисимизди бардырамыз: Сиз акыллы ма яде анъкылдаклар ма? Оьзекте, акыллысыз! Акыллы-билимли-булар синонимлер боладылар, ювык маьнели соьзлер. Акыллы-анъкылдак болса, карсы маьнеди анълатадылар эм олар бизде антонимлер боладылар. Антоним-соьзлер, синонимлер соьзлердей болып, тилде куьплер туьзедилер, антонимлер косак болып юредилер. Орыс тилде туьрли авторлардынъ коьплеген антоним соьзликлери бар, олар орыс тилин окувда уйкен енъиллик этедилер. Ногай тил юритуьвши окытувшыларга болса, оьз куьшлери мен, излев йоллары ман, туьрли амаллар кулланув ман дерислерин кызыклы этпеге туьседди. Йырма сегиз йыл окытувшылык йолымда ногай тил дерислерин кызыклы этуьв мырат пан коьп амаллар излегенмен, сол ис суьлптынъ тамамы «Ана тил дерислерде кызыклы грамматикады кулланув» деген йыйынтык болып шыккан эм оны окытувшылар бу куьнлерде де дерислеринде белсен кулланадылар. Буьгуьн болса мен «Антонимлер» деген темады уйретуьвде кайдай яратувшылык ислер этпеге болатоганын коьрсетпеге суьемен. Олардынъ аьр бириси баладынъ тил байлыгын оьстирмеге, оьз ойларын толыша айтып уйретпеге, язувда эм окувда антонимлерди дурыс кулландырып уйретпеге деген ниет пен туьзилген. Бас деп «Антоним» деген соьздинь маьнесин тептерлерге язамыз, китапте берилген теорияды окыймыз. Авызлама эм язба коьнигуьвлер толтырмага болады учебник бойынша. Ама олар окувшыдынъ кызыксынувын сосы темага оьстирмейдилер, сога коьре де окытувшыдынъ сайлавы ман туьрли амалларды кулланмага болады.

1. Юмакларды шешинъиз, антонимлерди табынъыз. Ол эм сувык эи исси, Сувлы эм де ямгырлы, Эм эм тынык эм елли, Кургаклы эм коьлли. (йыл) Антонимлер: исси – сувык, кургаклы – коьлли. «Куьлуьв» деген соьзге мен Дайым карсы тураман, Аьр кимге де кыйналганда, Авырганда бараман. (йылав) Антонимлер: куьлуьв – йылав.

2. Берилген сыпатларга экинши баганадан антонимлер косакларын табынъыз. «Сы-пат» деп кайдай соьйлем кесекке айтылады, эсинъизге туьсиринъиз. Мысалылар: уйкен – кишкей, эдаплы – ланъкалы, исси – сувык, узын – кыска, калын – сийрек, арык – семиз, авыр – енъил, яс – карт.

3. Берилген глаголларга антонимлер табынъыз:

Минеди (туьседди), уйклайды (уянады), турады (олтырады), ашувланады (куьледи), ислейди (тыншаяды), келеди (кетеди).

4. Сонъ балалардынъ тил байлыгын оьстируьв ниет пен янъы ойын ман пан кызык-

сындырамыз: «Кая, балалар, аьли биз колымызга калемлерди алып, йылдынъ доьрт шагын суьвретлейик эм ясайык, кимнинъ ой язбасы (сочинениеси) яраган бизге, сол «Ана тилдинъ устасы» деген белгиди алаяк. Кыс. Мине меним авылыма да кыс келди. Тек туьнегуьн мунда кар явып, тереклер сары кийим кийип, орамларда шандаклар бар эдилер. Аьли болса, тоьгерек як ап-ак кар ман ябылган. Тереклер де, йоллар да, уйлердинъ тоьбелери де – баьри зат та ап-ак ювыр- канга коьмилгендей болып турылар. Меним авылым тап эртегиден шыккандай болып туры. Боьтен де мага кырда балалар ясаган карт бабай ярайды. Кыс акында юмаклар да коьп, мине биреви: Ол эм сувык, эм каты Йогардан сени урар, Уьстинье урып болган сонъ, Бирден ерге тыгырар. (буршак) Кысты суьвретлейтаган соьзлер: кар, аяз, боран, сувык, буршак. Кыс келди, кыс келди, Калын карды аькелди, Кыс келди, кыс келди, Тереземнен ол куьлди. Шана алып мен шыктым Досларым ман тоьбеге, Тек не пайда – оьспегенмен, Кыйын ога минмеге! «Яз». «Яз – еннет, кыс – кыямет» деп айтады тетем, неге десе язда яланъ аяк, яланъ бас юрмеге болады, тоьгерек еннеттей ыспайы болады. Язда емислер коьп, йылга сув йылты- райды, куьн яркырайды. Боьтен де биз язда шомылып, завк этемиз йылгада, тенъизде. Сув ягасында ятып, куьнге куьемиз, оннан сонъ тагы да сувга атыламыз. Язгы каникулларды эсимизге алсак, язды боьтен де сагынамыз. Калай аьруьв язда! Язды суьвретлейтаган соьзлер: куьннинъ коьзи, иссилик, саьвлелер, шешекейлер, таза коьк, толкынлар, кумлар, елемик. «Яздынъ бир куьни кыс асырар», «Язда тырнаган куьзде йырлар» дейди ногоай такпакларда. Яз акында юмаклар: Куьн кызады, шешекей атады Куьпелек ушады, бу кашан болады? (язда) От тувыл кыздырады, Шырак тувыл янады, Ошак тувыл-писиреди Ол не? (куьн коьзи) «Куьз». Куьзди коьбиси сувык, ямгырлы, елли деп суьймейдилер, ама мен оны суьемен. «Алтын куьз» деп оны суьйген шайирлер, Багыслаган ога аьруьв ятлавлар. Куьзде сары тоьгеректе баьри ерлер, Йылы якка ушып баслар турналар. Аяктынъ астындагы сары япырактардынъ уьстиннен хаьлшеди баскандай болып юремен. Куьз – емислердинъ эм аслыктынъ шагы, сога коьре ога «берекетли шак» деп айтамыз. Куьзде куьннинъ коьзи баьри куьшин салып кыздырады, ама аста-аста куьши тая береди, ава салкын. Куьз ямгырлы болса, ер де сувга тойып, аслык эндиги йыл коьп болаяк дейдилер ясы уйкенлер. Куьз – йылдынъ бир аьлемет шагы. Куьзди суьвретлейтаган соьзлер: ямгыр, батпак, ел, айындырык, сары япырактар, туман, шандак. «Язлык». Язлыкта ер тирилп баслайды, кар астыннан туьртип биринши шаьбден шыгады. Тоьгерек як тириледи, тувар ясыл оьленге ябысып, завк этип отлайды. «Апрель келди алысып, тувар ерге ябысып», – дейдилер сол заманда атайлар. Язлыкта кырда тракторлар ерди айдайдылар, баразналар кара-кара болып авлакта коьринедилер, тезден сол ерлерге аслык шашылар. Шоьл юзи боьтен де ярасык болар. Язлык – яшавды тирилтетаган шак. Оны суьвретлейтаган соьзлер: шаьбден, куьн коьзи, ясыл коьгоьлен, таза коьк, таза ава, куслардынъ шырылдавы. Окувшыларды аьр бир эткен ислери уьшин

даьврендирип турмага керек, олардынъ коьнъиллерин коьтерип, яньы излевлерге даьврендирмеге тийисли. «Машалла! Биз эндиги йылдынъ баьри шагы акында да хабарлап боламыз. Тилимиз бизим бай! Сиз оны оьзинъыз де сездинъыз, солайма?» – деген окытувшы соьзлери балалардынъ юреклерине май болып тиееклер. 5. «Антонимлер суьвретлерде» деген дерис кесегинде презентация ман туьрли суь- вретлерди коьрсетемиз эм оларды белгилейтаган соьзлерди тептерлерге язамыз. Мысалы: (эки бет коьрсетилген суьвретке) мунълы – кувнаклы, (йолдагы белгилер коьрсетуьвли) онъга – солга, (светофор) токта – юр. Ой токгас этемиз: антонимлер туьрли соьйлем кесеклерде боладылар. Авызлама туьрли соьйлем кесеклерге антонимлер айтув. 6. Диалог окувшылар ман: – Антонимлерди биз кайда коьремиз? – Эсап дерислеринде (косув-тайдырув, керелев-боьлуьв) – Тагы да кайда коьремиз? Эртегилерде: онынъ яшайтаган ери узак та тувыл, ювык та тувыл эди; «Мине туьлки коянды ашувландырады: «Меним уьйим ярык, сеники – каранъа». Адабиат асарларынынъ атында да олар расадылар: Мысалылар келтиремиз. 7. Такпаклардан антонимлерди табув-излев куллык куьби. Бу ерде ногай аьлими Ф.А. Кусегеновадынъ «Аямда болса яларман, анамда болса аларман» [2] деген йыйынтыгын белсен кулланылмага болады. Сосы борышты окувшыларга уьйге бермеге болады. Деристе балалар оьзлери сосы китап пан ислеп, оннан антонимлери болган такпакларды табадылар. 8. «Байыр ис» (интерактивли тактада йыймалар языладылар, окувшылардынъ борышы олардынъ ишиннен антонимлерди тавып алып язбага): Ямгыр кешеси-куьндизи мен токтамай явып турды; Асантай язы-кысы атасынынъ эски боьркин басыннан туьсирмей кийип юретаган эди. 9. Алган билимлерди беркитуьв. 10. Тамамлав. Буьгуьн деристе мен «Антонимлер» деген аьлемет соьзлерди терениннен аьладым. Биз антонимлер туьрли соьйлем кесеклери болатаганын аьладык. Мага такпакларда антонимлерди тавып уьйренуьв борышы ярады, такпаклар ишки дуьняды байытадылар.

Өлар исте сый, абырай назанганлар

СУЪВРЕТШИ ЭМ ОКЫТУВШЫ

Бу эки кеспи, маънелерине караганда, ювыктай коьринедилер эм бир бирине келиседилер, тек яшавда бирге сийрек юредилер. Эгер де табиат сосы эки оьнерди бир инсан колына берсе, ол да шалысып алап юреги мен ислесе, ясларга кайдай пайда болады, шексиз де, белгили.

«Шалысып ислесе» деген соьзлерди мен босына айтпадым, неге десе кай биревлер «оьнер болса баьри затта болар» деп янъылыс ойлайдылар. Оьнерди усталыкка айландырув – ол аьдемнинъ арымай – талмай куллык этуьви. Сога коьре де оьрмет, сый устада, эгер ол оьнерин эли уьшин кулланса. Аьдемлерге этилген исти бирев мутса, бирев эсте саклайды.

Халк тувылма Шал Кийиздинъ, Асан Кайгылыдынъ, Кастувганнынъ эм баска шаирлердинъ толгавларын бизге неше юзйыллыктан еткергени? Халк тувылма эпос йырларында аьр бир ногай баьтирлерининъ атларын саклаганы? Ондай мысаллар аз тувыл.

Элимизде уйкен туьрленислер басланганда, яшав коьп ягыннан туьрленди. Яхшылык та, яманлык та коьп эди. Басында бизим оькимет адалады, базардан баска ерге йол коьрсетип болмады. Ама бара келе халк алдыга юре берди, яшав законларын анъламага шалысты. Кертилей де, азбарда кайдай оькимет туьзилиси болса да, аьдемлер наьсипли болмага суьедилер. Сога коьре халктынъ ийги сенимлери бир де туьрленмейдилер.

Бу ойларга маъне беруьвим сол, мен хабарляк герой Казбеков Шагитбек Халимбекович социализм заманында тувган, оьскен, окыган, кеспи алган, ислеген, аьел курган. Капитализм туьрленислерин бас деп юрегине бек авыр алды, аьли де оларды мактамайды. Болса да «кыйналып заман йибергеннен, ислеген аьруьв» деп адымлай береди...

Тек Шагитбек Казбековтынъ оьзин анълар уьшин, биографиясын айтпасак болмайды. Шагитбек 1945 йыл Дагыстыннынъ Бабаюрт авылында тувган. Миллети ногай. Школада окып юргенде онынъ суьврет ясамага аьсирет экенин баьри де коьреди. 1962 йыл кезде Махачкаладагы М.Джемал атлы художестволы училищеге туьскен эди. Ама доьртинши курска коьшкенде ясты Армия борышын толтырмага

аькетедилер. Уьш йылдан сонъ кайтып, Шагитбек училищеди битирмеге келеди. Окувды кутарган сонъ Бабаюрт авылдынъ школасында суьврет дерисин берип баслайды эм озининъ биринши выставкасын уйгынлайды. Сол выставкады коьрсетпеге районнынъ коьп авылларынан окувшыларды автобус пан аькелдилер. Шынты художникти биринши кере коьрип турганга, балалар оннан да эм суьвретлерден де коьз айырмай эдилер.

Биринши выставкада ок Шагитбектинъ табиятты бек суьетаганы сезилди. Тавлар, коьллер, тереклер, шешекейлер, куьн тувганы, куьн онъып бараганы, кар явганы, куьз келгени – коьп табият коьринислери художниктинъ талабы ман суьвретленген эдилер. Аьне сол йылларда Ш.Казбеков бир неше тав авылларын ясаган: Согратль, Гуниб, Кахиб, Цумада эм баскалары. Калалардагы коьп шарлаклы уйлерди шоьлде озькен яс тавда коьргенде, озьек те, уйкен аьжейипке калган. Бийик тавга илинип, авыл тура эди. Бу аьлемет коьринисти художник ясамай болама?

Ястынъ озьнери коьринип турса да, Шагитбек озьине бир зат етпегендей, кыйланады. Эм художник Махачкаладагы пединститутта художестволы графика факультети ашылганлай, 1971 йыл окумага кетеди. Суьвретшидинъ бу адымы бек онъыслы эм куватлы болып шыгады. Окув иси уйкен дережеде юргени яска бек ярай эди: янъы факультетке ислемеге деп контракт пан Ленинградтынъ художестволы академиясыннан художниклер шакырылганлар, факультет коьп узакламай савлайсоюзлык выставкаларда катнасады, музей курады, республикадынъ бай санияты ман ювык танысады, сол ниет пен студентлер коьп ерлерге кыдырып барадылар, коьргенин ясайдылар, тешкертуйьв илми макалалар язып уйренедилер, оны туьрли журналларда эм газеталарда баспалайдылар. Биревдинъ де ялкпага заманы йок эди.

Шагитбек Казбеков ол йылларда бир куьнин, бир саьатин босына шыгармады. Кеше-куьндиз баьрин де уьлгирмеге шалыса эди. Айтпага, художник Москва, Уфа, Казань, Краснодар, Свердловск, Ростов калаларында озьтетаган выставкаларга озь суьвретлери мен барып катнасты. Оннан сонъ студент яшавынынъ маьнели йолын дурыс анълады: ол художник эм окутувшы озьнерлерин ясларды тербиялавда бирге кулланмага керек. Сосы анълавы ман билим куллыгына багыслап туьрли илми макалалар язды.

Сибирьдинъ академиклер каласында озган конференциясында Шагитбек шыгып соьйлейди. Ол аьли Дагыстан студентлери кайдай талаплы экенин коьрсете эди. Бас темасы: яратувшылык озьнерин тербия эм билим беруьвде куьшли йосык этпеге болаягы акында. Онда журналистлер де бар эди, яска йыйыннан сонъ коьп соравлар бердилер. Студенттинъ докладын илми журналда баспалайдылар. Сол конференциядан Ш.Казбеков биринши дережели Диплом эм лауреат белгисин алып кайтады.

Талаплы студентти озь институтынынъ етекшилери де эслейдилер. Шагитбек экинши курстан алып Ленин атлы стипендияга тийисли болады, партияга да алынады, ЦК ВЛКСМ-нынъ «Аьруьв окувы уьшин» деген белгиси мен баргыланады, пединституттынъ Сый тактасына да

салынады. Окув ман бирге талаплы яс яратувшылык исине де заман табатаган эди. Кыр табият темаларын байытканлай, кала коьринислерин де, туьрли портретлер де ясайды.

«Алдын комсомолдынъ эм партиядынъ коьмекшилері коьп эди. Оькимет аьрекетши, билимли ясларды тез эслеп, кулланып бажарган, керек ерде ясларга да оьз коьмегин эткен. Ярдам тувылма яс суьвретишилерди оькимет карыжы ман туьрли калаларга выставкаларга, конференцияларга йиберегени? Ислейтаган аьдемлерди де керек болса бир неше айлык окувларга йиберегаган аьдет бар эди ше. Оннан сонъ туьрли маданият, адабият Куьнлери Москвада яде баскалай калаларда оьткерилетаган эдилер. Бу ислер мен оькимет, акшады кызганмай, халклар ара дослыкты, аьдемлер юрегинде патриотлык сезимлерди оьстиретаган болган», - дейди Шагитбек Халимбекович куьрсинип. Сонъ ойланып косады. - Ким биле, белки сондай аьдетлер аьли де болар».

Институтты 1976 йыл кызыл диплом ман битиргенде, ясты факультетте калдырмага суьедилер. Шагитбек оьзи де, аспирантурага туьсип, институтта куллык этпеге ойлайды. Сол ара пединститутка, оьзине окытувшы художниклер излеп, Избербаш каладынъ педучилищесининъ директоры Магомед Муртазалиевич Дугричилов келеди. Ол басшылайтаган окув меканында художестволы графика боьлиги ашылган эди. Директор сол хабарды айтады эм оьзине художниклерди ислемеге шакарады. Сонъ Дугричилов разы болганларды Избербашка аькетеди. Онда ислеек ойы йок болса да, Шагитбек калады коьрмеге бек суьеди и йолдаслары ман кетеди. Ама бакты йолы Казбековты коьптен куьтип турган болар. Калайына да, художник калады эм педучилищеде коьргенде, директор ман ювык танысканда, онда ислемеге токтасады. «Магомед Муртазалиевич, кертилей де, кудай суьйип ясаган етекши эди. Билими эм аьдемшилиги яктан ога етер аьдемди, неше йыллар ер юзинде яшасам да, коьрмегенмен», - дейди Шагитбек Халимбекович.

Ш.Казбековтынъ оьзин де оны ман ислейтаган студент йолдаслары сыйлап соьйлейдилер. Олардынъ айтувына коьре Шагитбектинъ акылы бек тез ислейди. Мысалы, ногай суьвретишининъ аьрекеті мен 1972 йыл (студент йыллары) 1 июньде Махачкаладынъ бас майданында биринши кере балалар ара ярыс оьткериледи. Олар асфальтте туьрли суьвретлер ясаган эдилер. Энди бу байрам аьдет болып калды. Шагитбек институтта окып юргенде, йолдасларынынъ эскеруьвине коьре, эм окып, эм суьврет ясап, эм факультетте профсоюзды басшылап, эм илми макалалар язып, эм йыйынларда катнасып, эм бир школада черчение дерисин юритип уьлгиретаган болган.

Педучилищеде де Казбеков профсоюзды басшылайды, онынъ коьп соравларын толтырмага шалысады. Оьзинде де байыр мекан йок эди, доьрт бала ман общежитиеде яшайдылар. Болса да хатыны Кабират та, врач болып больницада ислей эди, Шагитбек оьзи де куллыкларында шалысып, бек яваплы иследилер.

Ш. Казбеков институттагы аьдетиндей, баьри яктан да уьлгирип, кайнап яшайды. Илми – практикалы конференцияларда катнасып, ясларды тербиялав акында докладлар окыйды. Сол ислерди илми – тергев институтлары РСФСР школалары ушин оьз йыйынтыкларында

баспалайды. «Путь к истине – практика» деген доклады окытувшылардын Савлайсоюзлык ярысында енъип, Шагитбек Халимбековичке сый аькелди. Авторды СССР билим Министерствосы диплом ман, СС-СР-дынъ педагогика илмилер Академиясы уьшинши орынлы премия ман баргылайдылар. Сол ок йылларда окытувшыга «Россиядынъ халк билимининъ отличниги» деген ат бериледи. 1986йыл талаплы, аькеретши куллыкшыды худграфтынъ етекшиси этип сайлайдылар. Педучилищединъ директоры Магомед Дугричилов, оьзи де иске янын – куьшин берип куллык этетаган аьдем болганга, Шагитбектинъ ис суьерлигин, акылын, дурыс касиетин бек яратады. Булар бир бирине таяв болып, татым иследилер.

Мысалы, 1978 йыл Киргизияда куьшли ер козгалув болды. Ш. Казбеков директоры ман маслагатласып, баргысы келген 50 студенттен «Корчагинцы» деген курылыс отрядын туьзеди, сонъ обком комсомолдан разылык алып, Дагыстан республикасы атыннан яслар ман бирге узак йолга шыгады. Пржевальск каладынъ Элембаев орамында «Корчагинцы» деген отряд бир шарлаклы 10 уьйди эки ай ишинде салып береди. Онда казанган акшаларын отряд Кубада оьтип турган Х1 – нши Савлайдуныялык яслар фестивалине йибереди. Элде, оькиметте тил бир болса, кайдай исти де куватлы этпеге болады экен. Окытувшы художник Киргизиядан бир неше суьвретлер ясап аькеледи.

Шагитбек Халимбекович куллыгы шашыннан коьп болса да, яратувшылык исин бир де тасламаган. Окытувшы куллыгын юрите турып, ол коьп яны суьвретлер ясайды. Айлак та художник колыннан табиат суьвретлери аьруув шыгадылар. Онынъ табиаты сондай да шынты, шешекейдинъ ийисин, оьленнинъ елден шайкалган сесин, сувдынъ акканын, яздынъ йылувын, кыстынъ аязын тирилей сезгендей боласынъ. Сондай суьвретлер деп «Говорливая речка», «Полевые цветы», «Весна», «Пруд», «После дождя в горах», «Закат», «Зима суровая», Лесополоса. Избербаш», «Берег Каспия», «Цветы у зеркала», «Аул Согратль», «Аул Чох», «Аул Гоор», «Старый Кахиб», «Дорога в горы», «Агвали» эм баскаларын санамага боляк.

Портрет суьвретлери де ызгы йылларда коьбейген. Оннан сонъ Шагитбек Халимбекович тарих дерислерине деп «Русь и Золотая орда Х111-ХV веков» деген тема бойынша пособиелер аьзирлеген. Олардынъ ишине 12 ханнынъ суьврети ясалып салынган.

Алдыгындай болып Шагитбек выставкаларда бир неше суьвретлери мен катнасады. 2002-нши йыл март айында Ш. Казбековтынъ уьйкен мерекели кешлиги Избербаш каладынъ маданият Дворецинде оьткен. Бас деп онынъ суьвретлер выставкасы озгарылды, сонъ ога багыслап кутлавлар ман концерт берилди.

Кешликтен бир ай алдын Избербаш каладынъ басшысы Магомед Сулиманов пан йолыгып, ашык соьз соьйледим. Шагитбектинъ ким экенин, 25 йыл ишинде кайдай уьстиниклерге еткенин, бу калага хатыны да, оьзи де нешаклы пайда эткенлерин анълаттым. Администрация баьри карыжларды мойнына алаяк болса, выставкады, кешликти уйгынлав соравларын оьзим этермен деп сендирдим. Солайлык пан, аз заман ишинде, тил бир болып, баьрин де этип алдык. Мен бу йо-

лыгысты эске алувым сол, биз кай бирде етекшилерге оьпкелеймиз, бизге сый этпейди деп, тек сенимли аьдемди йибериьп, аньлаттырып болмаймыз. Кешлик уьйкен дережеде оьтип, байрамга айланды. Избербаш каладынъ яшавшылары, биз шаькырган баьри де ногайлар Махачкаладан, Бабаюрттан, Терели – Мектебтен келгенлер. Район етекшилерин оьзлери мен йыравшыларды, домбыра ойнавшыларды аькелген эди. Телевидение де, республика газетлери де журналистлерин йибердилер. Ногайлар оьз саниятына сый эткен уьшин, баскалардан да сыйлык коьрдилер. Ушынын айтканда, Шагитбек Казбековтой болып янын аямай ислеьтаган аьдемлер бу дуныяда айлак коьп тувыл, сога коьре кайдай оьрмет те ога артык болмаяк эди. Сол 2002-ншы йылда художник Махачкалада оьткен «Золотой орьел» базластынъ енъуьвшиси де болды.

Ызгы 14 йыл ишинде Ш.Казбеков оьз суьвретлери мен туьрли выставкаларда катнасады. 2012 йыл Дагыстаннынъ Уллубий авылынынъ музейинде Шагитбектинъ оьзине байыр выставкасы оьтти. Ол музей атаклы революционер Уллубий Буйнакскийге багысланган эди, сога коьре тарих маьнеси куьшли. 2016 йыл май айында художниктинъ тувган юрты – Бабаюрт атаклы увылына уьйкен выставка уьйгынлады. Сав район яшавшылары маданият Центринде эки юма барып турдылар. Коьп йылы соьзлер эситти Шагитбек Казбеков оьзининъ яратувшылык иси акында район етекшилериннен, авылдасларыннан, бирге оькыган йолдасларыннан.

2017 йылдынъ январь айында Дагыстаннынъ художниклер Союзунынъ уьйинде Шагитбек Халимбековичтынъ бир юмалык выставкасы озгарылды. Дворецке усаган уьйдинъ экинши этажында кенъ уьйкен зал тамлары Ш.Казбековтынъ суьвретлерине толган эди. Халк коьп эди: А.Джемал атлы училищединъ, педуниверситеттинъ, ДГУ-дынъ студентлери, оькытувшылары, туьрли тарих организацияларынынъ ваькиллери, язувшылар, журналистлер, Шагитбектинъ институтта, училищеде бирге оькыган йолдаслары эм Махачкалада, Сулакта, Геме-Тоббеде яшайтаган ногайлар келгенлер.

Шыгып соьйлегенлер художниктынъ исине йогары баа бердилер: биревлерге табиат коьринислери, биревлерге тав авылларынынъ суьвретлери, биревлерге портретлер яраган эди. Баьри де бир ойды ашык айттылар: выставкалар халктынъ билимин, маданиятын коьтерувьвде сыйлы эм пайдалы орынды тутадьлар.

Февраль айдынъ ызында Шагитбек Халимбековичтинъ экинши ватаны – Избербаш калада алал увылынынъ яратувшылык исин маданият Дворецинде коьрсетпеге шалысты. Художникте табиатка багысланган суьвретлер коьп болганга, олар халкка ярайдылар, выставкады Россиядынъ экология йылына багысладылар.

Ш. Казбековтынъ аьели де билимге бек ымтылатаган аьел: хатыны Кабират врач, доьрт баласы да йогары билимли кеспилер алып, оьз куллыкларында ислеьдилер.

Дагыстаннынъ эм Россиядынъ сыйлы оькытувшысы, талаплы художники аьли де яратувшылык оьнерин элине, халкына, яшап турган каласына багыслаьды, ясларды саният иси мен тербияламага шалысады. Онынъ танъ таза юреги баьрине де алал.

Б. Кулунчакова, язувышы

КАНАТЛЫ НОГАЙ КЫЗ.

Аьдем яшавы уршыктай айланып, куьнлерди айга косып, айларды йылга косып кете береди. Сосы алгасавлыкта кайдай коьп борышларды толтырмага, кайдай коьп сынавларды оьтпеге, яшавдынъ туьп маьнесин анъламага керек болады. Оьзек те, куьш те, акыл да аьдемлерде бирдей тувыл, болса да, талап эткен, йигерли юрген ярты йолда калмайды. Нитине коьре ондай инсанга усталыкта, сый да келеди.

Созимнинъ себеби – бир аьдемнинъ канатлы йолы акында хабарламага суьемен. Ол – ногоай шоьлимнинъ белгили кызы Мадина Аджиева. Бойы коьркли, шырайы акыллы, юзи сылув хатын эсима Келдиханнынъ бир ятлавын салады:

**Коьрсем, коьзим
Айынгандай,
Аьр дайым ол – ярасык.
Ярасыктан
Туьнъилуьв йок,
Коьнъинъе – ярыклык.**

Кертилей де, ярасык деген соз юректе аьруьв сезимлер тувдырады. Эм мен Мадинадынъ бактысы ман кызыксындым: кайдай аьелде тувган – оьскен, кайдай кылыгы болган бала шакта, кайдай билим алган, кайда алдын ислеген, буьгинги куллыгы не мен байланыслы эм сондай коьп сораулар басымды бийлеген эди.

Бала заманда аьдемнинъ ясы оьскенлей, акылы да оьседи, касиети де туьзиледи. Бу аьсерде балага аьелдинъ тербиясы, суьйими бек керек боладылар, боьтен де коьрим. «Анасын коьр де, кызын ал» деген айтув босына тувмагандыр.

Аджиевлердинъ уьйинде сегиз бала болган, Мадина энъ кишкейи эди. Уьйкен аьптеси Мархаба булай деп эскереди сол заманларды: «Мадинады аьелде баьри де суьетаган эди, ога кайдай да бир савга бермеге, колына таьтли зат ыслатпага шалысадылар. Сога коьре ол эркинликте оьсти, тек бу зат кишкей кыздынъ кылыгын яман этпеди. Кене де анамызга яде бизге коьмек керк болса, Мадина ювырып келер, эринмей ярдам берер. Бала шактан алып танъ эм ис суьер касиети бар эди. Оьскенде де сосы аьруьв нышанлары йойылмады», - дейди.

Аналары Аминат коьп созсиз, сабыр кылыклы, акылбалык хатын эди. Туькенде куллык этсе де, уьйде де ас асып, ис тигип, балаларды тербиялап уьлгиретаган эди. Олардынъ коьмегин уьйшиликте куллан-

са да, окувларын аьзирлемеге заман калдырады, ясларга билим керегин анълайды. Бу яктан аталары да коьрим эди. Балалардынъ атасы Муса финансовый боьликте бухгалтер – экономист болып коьп йыллар иследи. Оны халк куьшли бухгалтер деп санайтаган эди. Калайына да, Муса Аджиевтинъ коьримине балалардынъ уьйкенлери еридилер. Айтпага, тунгышлары Аскер Саратовта, Мархаба Великие Луки калада, Адильхан да Саратовта экономист болмага аьзирлендилер. Сания Махачкалада мединститутта оқыды. Аьелге булай аьл бек кыйын болса да, атасы ман анасы ясларга окувды таслаттырмадылар. Сога коьре де сегиз бала ызлы ызыннан калаларга кетип, йогары билим алдылар.

Мадина Аджиева да билимге эртерек ымтылды. Ол школада тарих дерисин айлак та яраткан эди, ога оқытувшысы Зухра Мурзаева себеп болды. Институтка туьспеге заман келгенде Дагыстаннынъ оькимет университетининъ тарих факультетине барган эди. Бес йыл ишинде коьп кызыклы билимлер алды, дипломды яклав уьшин «Ногайлардынъ тарих бактысы» деген темады сайлады. Сосы себептен талаплы кыз Москвага барып Ленин атлы оькимет библиотекасында коьп кагытларды актарды.

Университетти биткен сонъ, яс оқытувшы бас деп Тарумов районда, сонъ Ногай районнынъ орталыгы Терекли – Мектебте школада ислеп баслады. Ислемеге суьетаган аьдемди ис оьзи табады, тарих дерисиннен баскалай Мадина Мусаевна оқытувшылардынъ комсомол эм профком уйгынларын басшылады. Биринши кедеси Аланали тувганда да яс оқытувшы школа ислериннен эрек кетпеди.

-Мен куьевимнинъ атасы ман эм анасы ман бир уьйде он йыл турдым. Олар мени кызындай суьетаган эдилер. Сонынъ уьшин де мага ислемеге буршав бермедилер, кедемди де оьстирдилер. Аланали де тетесине бек бавырмалы. Оьскенде де кедем олардынъ кыйынын мутпайды, уьйкен атасынынъ оьлигине барып дува оқымага заман табады. Мен де бек разы кайнанама, - дейди Мадина.

Оьзек те, келиннинъ эм кайнанадынъ татымлыгы, бир уьйде он йыл парахат яшаганлары уьйкен наьсип, боьтен де, аьлиги заманларда. Бу ерде экевининъ де акылбалыклыгы сезиледи. Яс уьйкенлердей болып эркеги Адильхан да хатынына колдан келген коьмегин аьли де этеди. Кертилей де, Мадина Мусаевна онъыс бактылы аьдем.

Аналары Аминат та кызлардынъ тебиялы кылыгына коьп маьне берген. Мадинадынъ аьли де эсинде турады анасынынъ коьп маслагатлары. «Аьдемлердинъ артыннан соьз юритпенъиз, биревдинъ хабарын биревге еткерменъиз. Кеширип болаякты кеширинъиз», - дейтаган эди аналары. Оннан сонъ Аминат шагынмага суьймейтаган эди. Кыйланганы кай бирде шырайыннан коьринеди, ама авызыннан соьз шыкпайды, айлак та, уьйдинъ сырын ясыратаган эди. Мадина Мусаевна да анасынынъ кылыгына ерип, шагынмайды. «Мен ол оравды йолымнан тайдырарман!» - деп оьзине катырып айтады.

Бес йыл оқытувшы болып мислеген сонъ, Мадина Мусаевнады Кадрия атлы школага директор этип саладылар. Бас деп яс директор школадынъ ишине – кырына ремонт эттирип, классларга етпеген алатларды алып, окув исине уьйкен маьне береди. Эм аз заман ишинде школа тек районда тувыл, республикада да куьшлердинъ санына киреди. Балалар туьрли ярысларда йигерли катнасып, билим яктан енъетаган болдылар. Агасы Аскер Мусаевич, ол шакта авыл хозяйство Министерствосын басшылайтаган эди, Мадина акында мен сораганда: «

Карындасым болса да мактамага сүемен, Мадина бек билимли, исине яваплы эм аьрекетши аьдем. Буьгуьн этилип болак куллыкты таньлага бир де калдырмас, янын аямай ислеиди»,- деди оьктемсип.

Яшавынын он йылын Мадина Аджиева билим меканын дережели этуьвге шыгарды. Эм эсеме сосы себептен Сырт Кавказдын атаклы шаири Танзиля Зумакуловадын мине созлери туьсип кетедилер:

**Артык заман, артык куьш,
Артык бакты, артык туьс -
Йок артык зат биревде,
Берген озиннен бере!
Тек болса да аьдемлер
Аьдемшилик сүелер!**

Аьдемшилик кайсы инсаннын да энъ ийги касиети, бу дуны-яда аьдемшилик болмаса, яшав, белки, соьнген де болар эди. Оькимет муткан яде кызганган неше ярдамды бизим элде юмарт аьдемлер кыйналып турганларга оз киселериннен этедилер. Олардын юмартлыгында акыллы ойлар да коьп. Эгер сага яде мага табиат коьп ийгилик берген болса, керек ерде коьмек этип билуьв – бизим борыш. Сонынъ уьшин де айткан болар халк: «Садаканъды савда бер» деп. Тек бу заттынъ баска ягы да бар: кыйналмай яшамага сүетаган айлежилер юмарт аьдемнинъ акшасын да, куьшин де, акылын да эш тартынмай кулланмага боладылар.

Мен ойлайман, Мадинадынъ касиетине яшав сулыбы тувганда да берилген деп, неге десе оьткен бакты йолында янъылыслары коьп тувыл. Баьри заттынъ да алтын сызыгы кайсы ерде оьтпеге керегин аьруьв биле болар.

2001-нши йыл М.Аджиева куллыгын авыстырады: Ногай районнынъ етекшисининъ орын басары болып администрацияга алынган эди. Ол йылларда кавыфлы ислер элимизге эм, боьтен де, Дагыстан халкына парахат яшамага бермей эди, атылыстан, ярылыстан коьп аьдемлер оьмири зая болды. Мадина Мусаевна сосы соравлар ман исле-меге керек эди, сонынъ уьшин туьрли халк ямагаты ман йолыгысып, аньлатув куллыгын юритип турды. Айлак та, диншилер мен коьп ислеген эди. Элдинъ яшавы парахатланып баслаганда, бу соравды администрациядан тайдырдылар.

Бир зат та аьдемнинъ яшавында босына болмайды экен, Мадина Мусаевна, биринши кере куллыксыз калганда, кай бир танысларынынъ шынты баасын тез сезди. Дослык, алаллык акында коьп соьйлегенлер йок болып кеттилер. Аьдемлерге дайым да юреги ашык хатын сол заман анъламай болмады: «ынанув» деген сезимнинъ баасы уйкен экен. Куллыгым йок деп ол биревге де шагынмады, кайгырып та заман йибермеди, кене де азбарын толтырып гуьллер шашты. Аьлемет аьруув ийиси тоьгерекке яйылганда, авылдастар шешекейлерди коьрмеге келетаган эдилер, олардан хабар баскаларга кетип, таныс болмаган аьдемлер де Мадинадан коьрим алмага суьйдилер.

Мадина Мусаевна оьзи де конъсылардынъ ис суьерлигин, яшавга талаплаган коьретаган эди. Биреви онлаган тувар саклайды, баскасы, бир колы сакат болса да, азбарында коьп койларды асырайды. «Яраган куллык болмаса, мен де мал оьстирермен, - деп ойлады. – Бизге баскалар келеди мал саклап байымага, биз, шоьл аьдемлери, кимнен кем?»

Сол куьнлерде Мадина Аджиевага аьжейип хабар туьсти: ОАО «Россельхозбанк» филиалын Ногай районда басшыламага суьеме экен деп. Университетте тарих билимин алган болса да, Мадина Мусаевна эш бир шекленмей разылык берди. «Аьдем бажармаган ис йок бу дуньяда, тек оны безбей эм коркпай уьйренуув керек. Уьйренсенъ усталык та болар», - деп айтты оьзине йигерли аьдем. Коьп кетпей М.Аджиева Дагыстанда, хатынлар арасында, биринши банкир болды, эм арымай – талмай ислеп, билимин оьстире берди. «Кайсы инсан да оьзи сезбеге керек, нешаклы онда аьли де кулланылмаган куьш барын, - дейди банкир хатын ойлана берип. – Коьбисине шекленуув буршав береди, йигерлигин туьйинлеп таслайды».

Соьзлери кеп- керти, ушынлайын да, неше билимли аьдемнинъ йо-лын кескен шекленуув. Яман иске ойынъ барса, оьзек те, шекленмеге керек, ама халкка пайдасы болаяк истен кашув дурыс тувыл экенин банкир хатыннынъ коьрими айтады.

«Россельхозбанктынъ» филиалы Ногай районда ашылып, коьп фермерлердинъ, малшылардынъ, эгиншилердинъ ойлары ерине етти. Акша йоклыктан олар алдын оьз коллары ман туьзген исти ябатаган эдилер. Аьли банк бизнес ашканларга тоьмен процент пен кредит береди, куллыгы коьп аьдемлерди онда – мунда ювыртып кыйнамайды, тилегин тез этеди.

Мадина Мусаевнага да оьз районунда ислев тыныш, неге десе ол аьдемлердинъ баьрин де таныйды, касиетлерин биреди.

«Бизим ногайлар яваплы аьдемлер, законды да мутпайдылар, - дейди банкир хатын разы тавысы ман, - олар бизге сенеди, биз оларга сенемиз. Ислеп бажарган аьдем район ишинде де байымага болайык».

Мадина Аджиевадынъ соьзиннен сонъ бир кайгылы зат эсиме туьседди: бизим шоьлдинъ яслары артларына карамай бек узак якларга коьшип кетедилер. «Куллык йок!» деген бир уйкен себеп. Оьзек те, кай биревлерге, оьз кесписи мен ис табылса, кетпеге керек, ама Сибирьге кетип уьйлерге ремонт этетаганлар, ондай куллыкты бу яктагы регионлардан да аьр куьн таппага болаяк эдилер. Ата – бабадан калган ерди таслап, балаларды ана тилиннен, халк аьдетлериннен айырып кетпеге не себеп бар экен? Белки мен, эректе туратаган язувшы, халк кайгысын теренъ билмей боларман, сога коьре Мадина Мусаевнадынъ ойын тагы да эске салайым: «ислеп бажарган аьдем район ишинде де байымага болаяк», - деп ол айтады. Бу ойды ногай халк арасында туратаган, олардынъ куьн-

де – куьнлик яшавын, тилегин, сенимин билетаган, банктан акша берип болатаган аьдем айтады. Ынанмага керек, айлак аз халк ят ерде де аз болып коьринеди, сога коьре ян – якка шашырав уьйкен ойсызлык.

Мадина Мусаевнага коьп аьдемлер ярдам уьшин разылык билдиредилер, банкир хатын оьзи де, куллыксыз калганда кол созган, ОАО «Россельхозбанктынъ» Дагыстандагы етекшиси Ахмед улы Гитиномагомед Гаджимагомедовка бек разы.

Гитиномагомед Ахмедович Дагыстан Правительствосында Председательдинъ биринши орын басары болып бир неше йыллар ислеген. Мадинадынъ айтувына коьре, Г.Гаджимагомедов берген соьзине яваплы, керек ерде коьмек эткен, шалысып ислегенди сыйлап болган, исти каты сорап та билген етекши, оьзи де банк куллыгын бек бажаратаган аьдем. Сондай этип суьвретлейди басшысын Мадина Аджиева, олар бир бирисин анълайтаганы сезиледи.

Булай да мен Мадинады бек акылбалык хатын деп коьремен: кайна насы ман, эркеги мен, авылдаслары ман, ювыклары ман, кредит ала таган клиентлери мен, етекшиси мен – баьри мен де ортак тил тавып болады, кыйын аьллерди енъил этип бажарады. Мундай касиет яшавда коьп распайды, ама ондай аьдем болган ерде баскаларга куваныш, олар оьзлери ога коьмек этпеге суьедилер. Не уьшин? Неге десе аьдемши-лигин, йигерлигин, ис бажарувын эм акылын коьредилер, ога усамага суьедилер.

Хабарымды Келдиханнынъ ятлавы ман битирмеге ниет этемен:

**Оравлыкка орылмай,
Яманлыкка
Ютылмай эм
Тартылмай,
Токтамайын
Айланады уршыгым,
Яшавымнынъ
Таянышлы таягы.**

*Б. Кулунчакова,
язывшы*

АМАНГУЛОВАДЫНЪ УЪЙКЕН СЕНИМИ

Амангулова Разият Салавдиновна – Геме-Тоббе орта школасынынъ директорынынъ окув яктан орын басары, коьп йыллар артта Дагыстан оькимет университетин кутарган, тарих илмилерининъ кандидаты болып та уьлгирген, окув мектебинде отыз йылларга ювык ислеиди, Бабаюрт районнынъ атаклы тарих оқытувшысы, ямагат куллыгында да куьшлилердинъ бириси, касиети бек яваплы, берген соьзин ерине еткереди, этеек исине шалт айланады, керек болса сабырлык та коьрсетеди, аьдемлер мен соьйлеп те, ортак тил тавып та болады...

Тагы да коьп туьрли баа бермеге боляк бу аьдемге, тек алгасамай, хабарды бардыра келе, таныстырармыз.

Алдынгы парахат заманларда бажарымлы оқытувшы болув кыйын тувыл эди. Билим исинде де, халк яшавында да коьп туьрленислер йок, баьри зат та коьпте беркитилген планлар ман юреди. Ама озган юзйыллыктынъ ызында басланган туьрленислер бизим элдинъ баьрине де уьйкен сынавлар аькелдилер. Эски оькимет туьзилиси бузылганда, билим мектеблеринде коьп реформалар юрдилер.

Оьзек та, ол туьрленислердинъ ийги яклары да бар эди, тек оны аньламага заман берилмеди. Йолда, куьшли куватаган маьшинлердей, янгы законлар уьсти уьстине язылып турдылар. Сол ара балалардынъ да окувга каравы, тербиясы тоьмен болды. Ол аз десе, оқытувшылар

бир неше айлап кыйын акын коьрмедилер, не зат карыжлап яшаягын билмедилер. Алдын окутувшы эл арасында сыйлы аьдем болган болса, энди онынъ абырайы шетке тайды. Алдыга акша этип бажаратаганлар шыктылар, олардан халк коьрим алмага шалысты, сыйлы орынга оларды салды. Пайда барма олардан, йокпа, бирев де ойламады. Мундай аьлде, союзсиз де, окутувшылар адалады, истен тайып кеткенлер де болды. Ама бу сынавдан етимисли оьтип, мектеблерде ислеп калганлар юреги мен де, акылы ман да беркидилер, алдынгы абырайды кайтарып алдылар. Энди олар туьрленислерден коркпай эдилер.

Сондайлардынъ бириси Разият Салавдиновна. Ушынын айтканда, Амангулова ол йылларда яс болса да, адаламады, оьзине йигерли эм окув исин бек суьетаган аьдемлерди йолдаска изледи, бир куьн де школадан кетемен деген ойды басына киргизбеди. Бу кеспиди Разият Салавдиновна онлаган кеспилер ишиннен юреги суьийип сайлаган эди. Бакты да ога тувганда куьшли касиет берген эм коьримли аьелде оьстирген.

Амангуловларда 9 бала бар эди: бес кыз, доьрт кеде. Аьелде 6 аьдем йогары билим алган. Кертилей де, бу аьелдинъ Геме-Тобье авылда сыйы куьшли, бас деп аьдемшилик касиети уьшин. Кыйналганга кол созув, авылдаска аданастай болув, ярдам беруьв - булардынъ куьнле куьнлик аьдети. Сога коьре де эл арасында союзлери юреди. Аьли аьр баладынъ оьз аьвлетлери оьскен, билим алган, туьрли тармакларда ислейди, сога коьре де Амангуловлардынъ саны коьбейген.

Разият Геме-Тобье авылда тувган, мунда окуган, университетти биткенде, кайтып ислемеге келген. Бу юрт Бабаюрт районнынъ ишинде энъ уьйкен ногай авылы. Орынласкан ери де бек онъайлы. Авылдынъ тувра ортасыннан Баку-Москва йолы оьтеди. Сосы йол ман Геме-Тобье яшавшылары Махачкалага, Ногай районга, Кизляр калага, район орталыгы Бабаюртка бармага боладылар.

Мен билуьвден, Дагыстанда коьп ногай юртлары уьйкен йоллардан эрек яшап, оьзлерине авырлык эттилер. Мунда болса баьри зат та аяк астында.

Геме-Тобье авылы алдын да, аьли де эгиншилик пен каьр шегеди, совхозлар тайганда ишилерге ер берилди. Аьр аьдем не суьеди, соны шашады, куллыкка да яслай шыныкканлар, касиетлери де ийги. Олай дегеним, бир ерге барувга, катнасувга эринмей, тез коьтериледилер, оьз аьдетлерин де мутпайдылар, конакты да сыйлап боладылар.

Аьне сондай авылдынъ айтылган кызы Разият Салавдиновна. Ол коьп кере районнынъ тарих окутувшылары уьшин ашык дерислер берген, коьп сыйлы атларга тийисли болган. Тек мен бу очеркте сыйлы окутувшыдынъ баска усталыгын (ол да окув ман байланыслы, болса да баска оьнершилик) коьрсетпеге суьемен.

Айтып озайык, оьнерди кулланувга сулып та, савлык та керек, тек сол заман талаплы халк арасында уста деп айтылады. Мине сога шайыт Разият Амангуловадынъ бактысы.

Мен суьвретлемеге суьетаган усталыгы окутувшыдынъ - балаларды йогары дережеде тербиялап бажарувы, сосы куллык уьшин коьп йо-

сыктарды кулланып болувы. Бу кыйын борышты окутувшы куванып этеди. Ол ис Разият Салавдиновадынъ шынты йолы.

Элимизде туърленислер басланганда, баъри де школар, ата-аналар, милиция (аьлиги полиция) куллыкшылары тербия иси тоьмен кеткенин коьрмей болмадылар. Бу аьлде ата-аналардынъ косымы азайды, олар сав куьн акша казанувдынъ каьрин шектилер, балаларынынъ тербиясын мектеблерге таслап койдылар. Мектеблерди болса реформалар аьвликтирди, адалатты.

Кала тувыл, авылларда да окувшылардынъ нызамы бек осаллады. Сосы аьлде Разият Салавдиновна республика ТОКС-ынынъ етекшилерери мен танысты, оззининъ соравларына яваплар алды эм олардынъ маслагаты ман Геме-Тобье школасында отряд туьзди. Бас деп яслар авылдагы баъри согыс ветеранларына кыдырып бардылар, яшав-аьлин коьрдилер, хабарластылар, коьп затты кагытка яздылар. Олардынъ янында Р.Амангулова да юрди. Согыс ветеранлар санына аьфган ортакшылары да эм Дагыстанды 1999 йылда явдан коршалаган йигитлер де кирген эдилер. Клубта, школадынъ спортзалында ветеранларды шакырып, оларга багысланган кешликлер оьткердилер, сонъ коьп материаллар йыйылганда, бир боьлмеде тарихли краевед музейин аштылар. Ветеранлардынъ коьп туърли суьвретлери, оларга багысланган газет макалалары тамларда илинген эдилер. Отряд оззининъ бас куллыгын да юрите берди: ол ис давда йок болган (боьтен де Аталык согысы басында коьп ясларды йок этти) аьскершилерди излев мен байланыслы эди. Ол авыр согыста коьп уьйлер «пропал без вести» деген кагытты алганлар. Ондай кагыт сеним бергендей болады, ама табылганлар да тири санында йок эдилер. Тек табылган оьлидинъ аты акланады, ол есирге туьспеген, баска элге кашпаган, ол каьрип неше онлаган йыллар биревге де коьринмей ер астында яде сув астында яткан. Сол озган заман ишинде оькимет йойылган аьскершидинъ я анасына, я балаларына коьмек этпейди, «белки, ол баска элде яшай болар», деген шекленуьв авада илинип турады. Сога коьре согыста йойылганды излев – уьйкен савап куллык. ТОКС санына кирген окувшы балалар бу маьнеди окутувшыдынъ коьмеги мен аьруьв аьнлайдылар, йойылган аьскершиди шынты шалысув ман излейдилер. Эгер йойылганнынъ камыры бирден табылып калса узак ерде яде баска элде, оны барып коьрмеге керек, белки, яньылыс бар атында, тувган еринде, миллетинде. Бу заманга дейим тегин куллык эткен яслар, энди тегин кетип болмайдылар. Кай бирде йойылган аьскершидинъ камырын барып коьрмеге ювыкларынынъ да карьжы етпейди. Мундай аьлде акшасы барлар, коьбисинше, ярдам этедилер. Бизим элде ондай юмарт юрекли аьдемлер аз тувыл. Неше инсан сакатларга, авыр маразлыларга, етим балаларга кол коьмегин этеди. «Садаканьды савда бер» деген айтув бар бизим ногайларда. Куьши, куваты барда аьдем аьруьв яшаганы уьшин садака этпеге керек болар, сонынъ уьшин айтылгандыр.

Калайына да, ТОКС куллыгынынъ тербиялав яктан маьнеси эм коьрими бек уьйкен. Дагыстанда окувшылардан туьзилген 100-ден артык ТОКС отрядлары бар, олардынъ иси тегин болса да аьдемшилик

яктан бек баалы. Школада орта класслардын балары коьп, олар да пайдалы иске катыспага суьедилер.

Бу аьлди ойлаган сонъ Разият Амангулова ТОКС-тан баскалай тагы да бир неше куьп (ясларына коьре) туьзди. Ол куьплер республикадын балалар уьшин туьзилген туризм эм краевед коьгалысынынъ «Ватан» деген орталыгына кирген эдилер. Ол коьгалыс окувшыларды элин, тувган ерин суьймеге, тарихин билмеге, бурынгы аьдетлердинъ пайдалыларын эске алмага, билимлерин обьстирмеге уьйрете эди. Сосы ниет пен балалар уьйкен калаларга, атаклы музейлерге, туьрли табиат коьринислерине кыдырып бармага керек эдилер. Коьргенлери бойынша яслар докладлар, макалалар язып уьйренмеге, «Ватан» озгаратаган базласларда катнаспага, биринши орынлар уьшин ярыспага, коьгалыстынъ йьйынларында ортакласпага, шыгып соьйлемеге борьшлы эдилер. Бу тыныш болмаган исти Разият арымай-талмай юритеди. Балалар язып та, соьйлеп те, базласып та уьйрендилер, олардынъ энди ланька этпеге, тоьбелеспеге, эринмеге заманы йок эди.

Мысалы, аьр каникулда (кыста да, язлыкта да, язда да) балалардынъ бир куьби шерет пен Москвага, Петербургка, Волгоградка, Астраханьге, Сочиге, Краснодарга эм баскалай калаларга, Эдиль йьлгасы ман пароходта кыдырмага, тав районларды коьрмеге талап эттилер, коьп затты суьвретке алдылар, экскурсияды юритетаган аьдемнинъ хабарын бек сак тынъладылар. Кыдырув босына оьтпейтаган эди. Айтпага, 2002-нши йыл Разият Салавдиновнадынъ окувшылары Нальчик калада оьткен Конгресстинъ яс краеведлери арасында биринши орынды алдылар, 2004-нши йыл Москвада «Юность, наука, культура» деген ат пан оьткен Савлайроссиялык конференцияда 3-нши орынды бийледилер. 2015 йыл XXI-нши республика конференциясында Геме-Тоьбединъ окувшы кызы «Шаг в будущее» деген тема бойынша баргыга тийисли болган, солай ок Иконников атлы Москвада оьткен экинши Савлайроссиялык базласта 11 класстынъ кызлары Закарьяева Ариза эм Амангулова Диана «Дети и война» деген тема бойынша биринши орынды алганлар. Оларга дипломлар ман бирге туьрли савгалар берилген, сол баргыларга «Поисковое движение РФ» деген эмблемалар

салынган эди. Диана Амангулова оьзи ялгыз да бас калага кетип, «Обретенное поколение» деген ярыста «Наука, творчество, духовность» деген темады яклап, лауреат атына тийисли болган эм баргы да алган. 2016-ншы йыл январь айдынъ ызыннан 12-нши февральге дейим Анапа калада Савлайроссиялык балалар орталыгында «Патриот России» деген форум оьткен. Элимиздинъ 36 регионларыннан 500 окувшы онда йыйылган эди. Олар ТОКС отрядлары, кадетлер, спортшылар, яратувшылык куьплерининъ уста оьнершилери эдилер. Дагыстан атыннан Геме-Тобье школасынынъ ТОКС отряды Разият Салавдиновна ман бирге ортакласты. «Россия Президенти Владимир Путиннинъ:» Патриотизм – бизим элдинъ энъ маьнели миллет ойы» деген соьзлерин форумда бир неше кере эске алдылар,- дейди Разият Амангулова куванышлы сеси мен, - Анапада оьткен окувшылар йыйылысынынъ пайдасы бек коьп. Узак ерлерден келген туьрли миллет яслар бир бири мен таныстылар, дослыкка йол аштылар, патриотизм темасына багыслап окувшылар оьзлери аьзирлеген докладларды оқыдылар, йырлар йырладылар, туьрли кинолар эм спорт базласын коьрдилер, оьнерли яслардынъ выставкасын кара яслардылар. Талаплы, билимли эм йигерли окувшылар балалар ярасында аз тувыл экени белгили болды. Бир неше йылдан олар оькиметтинъ туьрли тармакларын басшылаягы коьринеди, неге десе аьлиги акыллы яслар тек окув ман аьвлигип калмай, политика ман да, экономика ман да, законлардынъ туьзилиси мен эм ислеви мен де ашык кызыксынадылар. Элимиздинъ келеектеги куьни, шынтылай да, олардынъ колында болар,» - дейди Разият Салавдиновна яслар уьшин оьктемсип. Мундай мысаллар аз тувыл. Геме-Тобье школадынъ коьп яслары билим яктан, оьнершилик яктан тез оьстилер, олар ман бирге оқытувшыдынъ абырайы да беркиди. Окувшыларды кыдыртпага суьетаган ата-аналар да коьбейди, алдын олардынъ кай бирлери шекленетаган эди.

Разият Салавдиновна оьзи де туьрли регионлардынъ тарихшилер конференцияларында докладлары ман катнасады. 2006-ншы йыл Р.Амангулова «Россиядынъ куьшли оқытувшылары» деген базласта ортакласып, енъуьвши болды эм Президенттинъ баргысын алды. Солай йок оқытувшы билим эм илми РФ Министерствосынынъ Сыйлы грамотасына, «Заслуженный наставник молодежи РД» деген атына, «Дагыстаннынъ патриоты» деген медалине эм сондай баска баргыларга тийисли болды.

2010 йыл Р. Амангуловады, ТОКС куьлыгын аьруьв уйгынлаган уьшин, Москвага Россиядынъ излевшилер курултайына йибердилер. Мине былтыр да айтылган оқытувшы окув саьатлери кырыннан артык билим береттаган педагоглардынъ Савлайроссиялык ярысы бизим республикада оьткенде, сол базласта катнаспага суьйди. Ярыстынъ «турист-краевед» деген боьлиги ишинде доьрт кыйын басамакларыннан оьтпеге туьсти Разият Салавдиновнага «Юрегимди балаларга беремен» деген тема бойынша енъуьв уьшин. Эм, кертилей де, енъди. Онда тек школалар тувыл, баскалай коьп туьзилислер де катнаскан эди. Олар баьри де балаларга артык билим бермеге шалысадылар.

Солай ок талаплы уста оқытувшы оьз миллетининъ маданиятына, адабиятына, саниятына уйкен маьне бередиди. Айтпага, ол окувшылардынъ коьмеги мен Геме-Тобье авылдынъ клубында Шал Кийиздинъ,

Муса Курманалиевтинъ, Суюн Капаевтинъ, Гамзат Аджигельдиевтинъ, Кадриядынъ ярък эстеликлерине багыслап бир неше кере кешликлер озгарды.

Геме-Тоббе школасы Бабаюрт районда озби ялгыз ногай тилиннен дерислер береди, ясларды ана тилинде ятлавлар окытып, йырлар йырлатып уйретедилер. Сулак юртында, Махачкалада 2010-нши, 2011-нши йылларында «Я князем песни был» деген китаб бойынша презентациялар оьткердим. Дагыстан интеллигенциясы сол китабти билсин деген уйкен ниетим бар эди.

Сонда Дагыстан шаирлери мен бирге Сулак окувшылары Шал Кийизди эм баскаларды орысша окыдылар, Геме-Тоббе балалары болса ногайша ятладылар. Бу да Разият Амангуловадынъ шалысувы, тилин йойган халкы ушин кыйналувы. Неге десе сол йылларда Бабаюрт районнынъ озге ногай авыллары балаларынынъ ана тилди уйренгенине разы болмай, кайтарып кумык тилди алганлар.

Исин де, халкын да, элин де суьетаган йигит хатын нешаклы пайда этеди балаларга, тек ол юкти ким санаган. Разият Салавдиновнадынъ уйкен сеними булай: «Билимли, акыллы, йигерли яслар – Дагыстаннынъ эм Россиядынъ танълагы ярък куьни!»

Бу уьмиттинъ экинши маьнеси де бар: «Элди, оькиметти дережели этеек эм этетаган яслар арасында ногай балалары да дайым болсын!» деген аьсирет сеним.

«Оьткир таза исинъ сыйлы эм коьримли йолдан бир де таймасын!» деп биз де атаклы окытувшыга шынты юректен айтпага суьемиз.

Б. Кулунчакова

АК ХАЛАТЛЫ, АК НИЕТЛИ

Асрет Сарсеевна Абдурахманова Ногай районымызда аьдил, акыллы, туврашыл хатын деген аты ман, анъламлы, сезгир кеспили инсан деген сыйы ман белгили. Онынъ аьр бир соьзи такпактай терен ойлы, оьткир эм дурыс. Сол затларды мен боьтен де сездим оны ман «Ногай Эл» радиосында хабарлаганда. А яшав йолы Асрет Сарсеевнадынъ бек кызыклы эм коьп сынавлы болган.

1969 йылдан алып ис йолын, Дагыстан оькимет медициналык институтты кутарган сонъ, райлечебный боьликте педиатр болып баслаган. Сол алыс йылларда диспансеризация деген анълам да йок эди. Аьеллерде 6-7 аьвлет, Асрет Сарсеевна районда ялгыз педиатр, балалар консультациясында да ислейди, кошарларга да кетеди, кеше демей, куьндиз демей, авылларга да барады. Сол йыллар педиатр неше балаларды ажалдынъ авызыннан тартып алган деп айтпага боляк. Сонъында, педиатрлар коьбейгенде, Асрет Сарсеевна оларды етекшилеп, ис сулыбы ман боьлисип турган. Акыр яс кыскажкыдынъ басшылавы ман 20 орынлы балалар боьлиги ашылган, суьт ашханасы да ислеп баслаган, патронаж медсестралар штаты фельдшерский боьликлерге киргистилген, аьдемлерге тийисли ярдамлар этилип басланганлар. Биринши кере районымызда янъы тувган эм эметаган балаларга инфузионлык терапия, иш авырувды эмлевге янъы амаллар ашылганлар. Авыражкы хатынлар болса заманында тийисли коьмекти алып, саьбийлерин тавып, сонъында да керекли каравды алганлар. Сол йылларда Асрет Сарсеевнага биринши квалификациялык категория берилген. 1990 йылдынъ курал айыннан баслап 2008 йылдынъ канътар айына дейим ОМР бас врачтынъ коьмекчиси болып куллык эткен. Доктыр хатын куллык эткен шакларда район специалистлери авылларга барып, керекли медициналык коьмекти ямагатка беретеган эди. 1994 йыл Шумлелик авылда кыздырма (холера) авырувы уьстеген заманда, Асрет Сарсеевна маразга карсы куллыклар юритуьвдинъ уйгынлавшысы болган эм онынъ аьрекети мен авырувды токтатпага амал табылган.

2001 йыл ис сулыбы ман боьлисуьв республикалык семинары «Организация работы в фельдшерских пунктах» деп аталып Батыр-Мурза авылдынъ фельдшер пунктында оьткен. Сондай коьп уьстинликли ислери уьшин оькимет Асрет Сарсеевнады 1981 йыл «За трудовую доблесть» деген медаль мен белигилеген, «Дагыстаннынъ ат казанган врачы» деген оьрметли атка тийисли болган, 2004 йылдан алып йогары категориялы врач деген атты алып келеятыр. Коьп йыллар узагында медицина куллыкшыларынынъ республикалык комитетининъ агзасы да болган, маслагатшылар Советининъ председатели, ерли депутатлар маслагат куьбининъ депутаты болып сайланган, район хатынлар куьбининъ агзасы. «Единая Россия» партиясынынъ агзасы болады. Мине сосындай куллыкшы, оьзине эм ис йолдасларына буйрыклы, иске таза намысы ман карап, колына алган куллыгын туьбине еткерип этетаган ак халатлы, ак ниетли хатыннынъ сыйы, абырайы район яшавшылары эм ис йолдаслары арасында бек уьйкен.

Асрет Сарсеевна тек оьз исине маьне берип калмай, балаларына да ийги тербия эм билим берген. Онынъ балалары яшавдынъ уьйкен йолына берк абытлап шыкканлар. Уьйкен кызы Алимет йогары категориялы врач-педиатр, бу куьнлерде Сургут каладынъ 3 номерли поликлиникасынынъ етекчиси болып куллык этеди. Ол сакат балаларга

багысланган медико-социаллык программадынъ авторы болады. Алимет Нурсайд кызынынъ сосы проекти сакат балаларга коьмек этетаган Россия фондынъ грантына 2014 йыл тийисли болган. Доьрт балалы Алимет анасы Асрет Сарсеевнадынъ айткан насихатларын эсинде дайым да тутып яшайды.

Экинши кызы Саитова Эмина Нурсаидовна, аьптесиндей болып, йогары категориялы врач-педиатр, Ханты-Мансийский автономный Югра округынынъ Сургут каласынынъ 5 номерли поликлиникасында заведующий болып куллык этеди. Физиология кесписининъ 2 курсынынъ аспиранты. Эки баладынъ анасы. Асрет Сарсеевнадынъ кызлары Алимет эм Эмина методикалык пособиелердинъ авторлары боладылар: «Психологическая реабилитация детей –инвалидов и детей с ограниченными возможностями здоровья и их семей в рамках реализации программы «Мы-вместе» 2015-2016 годах». Асрет Сарсеевнадынъ увылы Мурат Нурсаидович йогары категориялы врач, балалар хирургы, бу куьнлерде Сургут каладынъ клиникалык больницасында белсен ислеп турады. Сургуттынъ хирургия боьлигининъ аспиранты. Мурат Нурсаидовичтинъ экинши йогары образованиеси де бар. Ол халк хозяйствосынынъ Россия академиясын битирген, уьш балады ян косагы Гульфия ман тербиялап турады. Асрет Сарсеевнадынъ келини Гульфия балалар неврологы болып куллык этеди. Мураттынъ уьйкен кызына «Фатима» деп сыйлы тетесининъ аты салынган, ногай аьдети бойынша ийги ырым этип, сондай абырайлы инсан болсын деп.

Мине кайдай Нурсайд эм Асрет Абдурахмановлардынъ аьели. «Бизим тетемиз бек акыллы, ол баьрин де биледи!» - дейдилер уныклар эм йиенлер. Тетейдинъ болса олар ман катнасувы, тил табувы боьтен де аьлемет. Аьр заман каникулга келген балалары ногай маданияты ман, санияты ман йолыгысадылар, деп айтпага болады. Ким аьли оьз уныклары ман асык ойынларын ойнайды? –деп сорасаньыз, мен явапларман - Асрет Сарсеевна! Ногай баьтирлер акында эртегилер, такпаклар да айтып оьстирген ол оьз балаларын да, неге десе сол байлык ога шебер тилли анасыннан калган. Асрет Сарсеевна онынъ айтып кеткен созлерин, дестанларын, айтувларын, бурынгы йырларын аьлиге дейим де эсинде саклап турады.

Бек коьп созлер айтпага боляк сосы акылбалык, оьнерли хатын акында. Саният мектебининъ белгили окытувшысы, суьвретши Алтын Омирзак кызы Акбердиева булай дейди: «Асрет Сарсеевнага мен айтаман: сизге яшавда уьш эстелик салмага керек: больницада, поликлиникада эм уьйде!»- деп. Неге десе ол сондай да бажарымлы хатын, аьдемшилиги бек уьйкен, бир де оьктемсип басын коьтермеген, авылдаслыкка да ийги кыскажылы. Ога дайым да маслагат сорап бармага болады, эсиги келгенлерге ашык!» Йылы соьз бен Карагас авыл яшавшысы Марина Оьтегенова да эскереди: «Мен Тереклиде ислеген йылларымнан алып сосы суьйдимли хатынды ювык таныйман, ол аьлиге дейим де мени коьрсе, оьзеленип аьл-куьнимди сорайды. Асрет Сарсеевна акында неше йылы соьзлер де айтпага боляк!». Сондай ийги соьзлер коьплердинъ авызларыннан эситтим эм мага онынъ акында макаламды язбага енъил болды. Асрет Сарсеевнадай инсанлар бизим арамызда яшаганына суьйинемиз эм коьрим алмага шалысып турамыз.

*Салимет Майлыбаева,
язувшы*

САЙДАТТЫНЪ КОБРИМЛИ БАКТЫСЫ

1962 йыл, курал айынынъ бесинши куьнинде, язлыктынъ яркыраган шагында Кумбатар авылынынъ белгили аели Озганбаевлерде кыз тувады. Ога ясы уйкенлер суьйип Сайдат деп ат бередилер. Сайдат биринши класска барганда атасы Исмаил дуныядан таяды эм анасы Майлавга бес балады ялгыз озьине асырамага туьседи. Сайдат мектебке куванып ба-

ратаган эди, енъил окыйды, китаблерди актарып, кешелерде ети туьнге дейим адабиат дуныясына коьмилмеге суьетаган эди. Белки сонынъ уьшин де болар, 8 классты кутарган сонъ Полиграфический училищеге окымага туьскени, «Китаб товарларын сатувшы» деген боьлигине. Анасы эм ювыклары ога окып юргенде тирев боладылар. Колына диплом алган яс кызалак озь кесписи мен ис таппай, бир кесек заманга ислемерге район больницасына бухгалтер болып туьседи. «Сол куллыкка мени кешегим Насипхан Мусаевна салды (яткан ери ярк болсын), баьри де ога «Настя» деп айтатаган эди», - деп эскереди Сайдат. А бас бухгалтер болып Уллубий Куруптурсунов ислейтаган эди эм Сайдатты ол коьп усталыкка уйретеди. «Савболсын!» - деп кыскажкы озьеленеди.

Сол йылларда Терекли-Мектебте Кизляр каладынъ электроаппаратный заводынынъ филиалы ашылады. Сайдат производства окыйды, алтыншы разрядка экзамен де береди эм технический контролер болып алты йылдан артык куллык этеди. Залим кыйын ак та алады: 276 маьнет, врачлар ставка ман ислеп 110 маьнет алатаган заманда. Аз болса станокта да ислеп казанмага шалысатаган эди. Ама 90-ншы йылларда завод ябылады, Сайдат куллыксыз калады. Бир куьн кыймасы Ася келип: «Юр, Сайдат, финансовый техникумга окымага туьсейик!» - дейди. Бирден ян косагын, эки баласын калдырмага суьймеген яс хатын саьспеклейди: «Кайтип кетейим ошагымды, балаларымды таслап!»-деп. Ама уй иеси Куруптурсын Муса улы: «Кой, бар, иркилме, сен экзаменлер бергенше, мен озьим балаларды карап турарман», - деп Сайдатты окувга йибереди. Соьйтип ол окувдынъ заочный боь-

лигининъ студенти болады эм ЦРБга бухгалтер болып туьседи. Настя кешеги сол заман бухгалтерияды етекшилейтаган болады эм 1991 йыл Сайдатты тагы да куллыкка алады. Событип окув ман бирге куллыгын да бардырып, аьелинде де сыйлы косак, бавырмалы ана болып, Сайдат Байгараева ога язылган етимисли бакты ман барады. «Сессияда мен оценкаларды автоматом алатаган эдим, неге десе аьзирлик коьрип келемен, окутувшылардынъ коьнъилине етемен. Ах, кайдай эди яслык шагымыз!»-деп эскереди ол сол куьнлерди.

Сайдат Исмаил кызы сол йыллардан алып озьзининъ суьйикли коллективинде ислеп келеди эм разылык соьзин бас врач Бальгишиев Зармухамед Кумар улына билдиреди. «Бек билимли, озь исине мукаят, ис йолдасларына анълавлы инсан. Биз баьримиз де оны сыйлаймыз эм баалаймыз!» Сайдат Байгараева ис йолдаслары акында да тек ийги соьзлер айтады: тыпак, татым, бир-бирине дос-аданас бизим коллектив, деп. Аьше не калайк бу яшавда сосы затлардан баска? Мине 27 йылдан бери ЦРБда бухгалтерияда куллык этип турады Сайдат Байгараева, озьзек те, тыныш куллык тувыл, ама ис сулыптан дейдилер, а сулыбы бу тармакта онынъ аз тувыл. Бирерде, байрамларда да олтырмага туьседи компьютер алдында, кешелерде де туьнге дейим санап олтырмага. Бир заманларда кол счетлар бар эдилер, дымалак агаш доьнъгелеклерди онда-мунда ювыртып туратаган заман, сонъ машинкалар шыктылар. Аьли болса тийисли программалар ман компьютерде ислеп турадылар, аьдем деген не затка да уьйренеди. Куллыгы ман бирге Сайдатка уьй куллыклары ман да айкаспага, эки увылды озьстирге туьсти. Эри Курптурсын ман бирге 35 йыл баллы касыктай болып яшайдылар, увыллардынъ куьезине тоялмайдылар. Уьйкен увыллары Баьтирхан больницада программист болып куллык этеди, кишкейи Адильхан Астрахань калада медициналык академияды кутарган, бактериолог болып куллык этеди. Эки келинлери де медицина тармагында озьлерин тек ийги яктан коьрсетип турадылар. Уныклары да аьруьв окувлары ман, талаплары ман суьйинтедилер. Авылдаслар ман бирге катнап, бир аяктан ас ишип яшайдылар Байгараевлердинъ аьели. Кардаш-ювыклары ман бир-бирине табылып, ав-дегенде ювырып келип, Сайдат Исмаил кызы бу йыл озьзининъ 55 йыллык мерекесине етти. Биз ога йораймыз беркден савлык, исте уьстинликлер эм балалары, уныклары куьезленип яшаганын Кудайдан тилеймиз.

*Салимет Майлыбаева,
язувшы*

ЕТИМИС – ИССИ СУБЪИМЛИКТЕН

Ногай районунда яслар коьбисинше медиктинь эм окытувшыдынъ ис аьректин оьзлерине де кеспи этип сайлайдылар. Ол бир ягыннан яслардынъ билимлиги, талаплыгы, экинши ягыннан районда сол кеспилер бойынша бос ис орынларын таппага болатоганы ман байланыслы эди. Тек аьлиги заманда болса, райондагы яслардынъ хыйлысы врач, медик болмага ымтылып, окытувшы кесписине коьп маьне бермейтаганы да оьз алдына бир маьселе. Ол зат окытувшыдынъ куллыгынынъ авырлыгы эм кыйын акынынъ тоьменлиги мен де байланыслы болмага болады.

Болса да яс окытувшы Зульфира Сапаралиевна Отаровады оьз кесписин сайлавында сондай ойлар иркпеген, кене де ол бала шактан окытувшы болмага ымтылган эди. Окытувшы кесписин сайлавында анасы биринши уьлги болгандыр, неге десе Марухан Казуевна Бальгишиева коьп йыллардан бери Калинин авылдынъ орта школасын басшылайды, сол билим меканы районда энъ ийги школалардынъ бириси болып саналады. Марухан Казуевна акында коьп йылы соьзлер айтылган эм айтылады эм, элбетте, онынъ кызына да оьз йолунда тек уьстинликке онъланмага туюьседи.

З.Отарова 2001-нши йылда Дагьстан оькимет педуниверситетининъ шет эллер тиллерининъ факультетин окып битиргенде, ога востоковедение кафедрасында туьрк тилининъ окытувшысы болып ислемеге маслагат эткенлер. Ама кыз оьзининъ тувган шоьллигине кайтады. Аьлиги заманда ол Кадрия атындагы Терекли-Мектеб орта школасында англис дерисине балаларды окытады.

Школада куллык эткен йылларынан алып, ол оьзин билимли эм оьнерли кепте ислейтаган окытувшы этип коьрсеткен эди. Онынъ дерислеринде ийгилик йоравшы, анъламлык, талаплык, излестируув сезимлери патшалык суьредилер. Оьзининъ коьп уьйкен болмаган ис оьмири узагында Зульфия Сапаралиевна коьп зат этпеге уьлгирген. Ол – 1-нши усталык категориясынынъ окытувшысы, коьптен бери ашык дерислер юритеди. Биринши сондай дерисин ол «Кийим» деген темага 3-нши класс уьшин берген. Школада «Йыл окытувшы» район базласынынъ эсабында ол 6-ншы «б» классында «Кайдай ийги бу дунья!» деген ашык дерисин усталык пан оьткерген. 2014-нши йыл декабрь айында 9-ншы класста англис тили эм адабияты бойынша ашык дерис юриткен. Сол йыл район окытувшыларынынъ август конференциясын-

да «ФГОС бойынша аьлиги замандагы англис тилининъ дериси» деген оьз методикасы бойынша докладын эткен. «Профи-край» деп аталган окутувшылар уьшин Савлайроссиялык олимпиадасында йогары коьрсетимге етискен.

– З.Отарова англис тилин окутув медотикасын бек аьруув биледи. Ис йосыгында методика илмисининъ аьлиги замандагы етимислерин, янъы педагогика технологияларын кенъ кулланады. Оьз окувшыларын дерислеринде эм класстан тыскы шараларда проект-излестируув аьрекетине, билим оьлшемине коьре, киргистеди, – дейди школадынъ окутув-тербиялав бойынша директор орынбасары Канитат Алевдиновна Оракова.

От оьрге ымтылады, тас - тоьменге. Соьйтип ийги аьдемнинъ ишиндеги оьнер аьреketи от кимик баскаларды дайым да бийикликке онълайды. Бу ерде уллы орыс совет язувшысы Максим Горькийдинъ: «Аьдемнинъ иске суьйимлиги не шаклы исси болган сайын, сол шаклы да ол оьзи уллы, сол шаклы да онынъ куллыгы етимисли эм ыспайы», – дегени эске туьседи. Зульфира Сапаралиевна тап сондай аьдемлерден.

*Бизим хабаршы Магомед-Али Ханов
Суьвретте: З.Отарова.*

Бар сондай куватлы аёллөр

ЯС УЙКЕН БОЛСЫН АЗБАРДА, ОБРМЕТ БОЛАР ЙОЛЫНЪДА

Аьел неден басланады? Эки яс кол ысласып юргенимен ме, яде эки юрек бир косылып, бир мекен туьзип яшаганнан ма?

Аьне соьйтип, бир неше йыллар артта Патимат абай эрге шыгып яшап баслаганда ога тек он доьрт яс эди. Соннан бери неше сувлар акты, неше йыллар оздылар.

Бу куьнлерде Патимат абай Карамурзаевлердинь уйкен аьелининь ясуйкени. Сондай абырайлы, обрметли хатынлар бизим арамызда бар экенине мен оьктемсиймен. Эртегилердегиндей болып ол уьшинши кедесининь аьели мен яшайды. Патимат абай оьзи Терновка авылыннан. Ата бир аданасы Кизляр калада яшайды, олар аьруьв катнасадылар.

Эри Арслан армиядан келип, Ленин атлы колхозда ислеп баслады. 54-ши йылларда яшав тыныш тувыл эди, болса да яшавга экеви де талап этип, бес баладынь атасы – анасы болып, бесевин де оьстирдилер.

Туньгыш баласы – Курпаш (Куруптурсын) Молочный деген ерде тувган. Аьли Курпаш авылда мадарлы деген уй иелерининь бириси: уйи-азбары коьримли, оьз газели мен Кизлярга юреди, туькени де бар. Косагы, Курманбийке, Кумлы авылдан. Эки балалары – Сибирьде яшайдылар. Кенжепай увыллары Асан совхозда шофер болып та, фермада да коьп ислеген. Тек мине он бес йылдан бери ол курувшы – бригадир. Оьз исининь устасы, ол салмаган уй де йоктыр Чечняда,

Дагыстанда, Ставропольде. Аьперим! Оьзининь увьлына да яньыларда бийик ярасык мекан салды. Ат туягын тай басар деп, оны ман бирге ислеп, онынь усталыгына уьиренип юреди кедеси Аьлтаир. Эки кызлары: Рашия, Рупия – Сибирьде. Эки йиен кызлары куьез оларга. Косагынынь аты да Патимат, яслай уьйленип татым яшайдылар. Асан анасын сыйлап, аявлап саклайды. Аьперим!

Ортаншы кедеси Курманали ювыкта яшайды. Уьш баласын ерлестирген, уьш уныгы бар. Абайдынь кызлары экев, олар да сол авьлда. Маймунат отыз йыллар болады аьел курганлы. Уьш кедеси эм бир кызы бар. Эри Алимгерей совхозда шофер болвп ислеген. Оларды сегиз уныклары суьйинтедилер, Алла коьп коьрмесин.

Майра аьли пенсияда, эки уныклары Ясмина эм Раянады карайды. Патимат абайдынь бес баласы да аьруьв яшайдылар. Кайдай куьез ол зат анага. Балалары да аньлайдылар анадынь баасын, тез-тез катнайдылар, коьньилин авлайдылар. Кайдай оьрметли, оьмирли бакты! Бу йылдынь апрель айында Патимат абайга 80 яс толган. Уьйкен емисли бавдай яшавы: онынь 14 уныгы бар.

Коьбиси Патимат абайдан ийменедилер, неге десе ол туврашыл, суслы аьдем, аьруьв насихат та берер, ашык юрекли ясуьйкен. Коьп болсын арамызда сондай ясуьйкенлер – яшав ярасык болар, коьнгийл – бийик, юрек-куьезли. Яшасын азбарда, болсын уьйде бир ясуьйкен – уьйдинь коьрки, берекети дайым да, бизге коьрим, уьлги яшавда.

УЬЙКЕН АЬЕЛ – УЬЙКЕН КУЬЕЗ ДУНЫЯДА

Уьйкен аьел уьйкен кемеге усайды десек керти болаяк. Ондай кемеди, оьзек те, кыйын юргистпеге яшавдынь толкынында, а баска ягыннан, уьйкен аьел – коьп куваныш, куьез, шыдамлык.

Сондай аьелдинь бириси яшайды Шелков районнынь Воскресенский авьлында. Уьйдинь иеси Акбердиев Арслан Сайду увьлы, ол авьлдынь да басы. Бу кыйын исти юритип баслаганлы он йылдан артык болады. Сабыр, тань аьдем. Халк арада сыйы-абрайы да бар.

Алдынгы заманларда Арслан Сайду увьлы милиция сырасында коьп йыллар ислеген, коьримли иси, талабы уьшин грамоталарга, медальерге тийисли болган. Косагы Сыйлыхан ман 1996 йылда танысып, аьел туьзген. Сыйлыхан талаплы, сулыплы хатын, сога шайыт авьлдынь ортасында ашылган супермаркет туькени, а баслаган эди уьйиннинь касында кишкей ларектан. Ол оьзин шынты бизнесмен этип коьрсетип, халк арада оьз абырайын да коьтерди. Баскалай да, ол – коьримли ана: бес балады тавып, асырав ол тыныш зат тувыл. Коьп балалы аьелдинь бириси деп оьктемсип айтпага болады оларды.

Сыйлыхан оьзи Дагыстаннан, Ново-Дмитриевка авьлыннан. Анасы оьзи ялгыз уьш балады оьстирип, окытып, аяк уьстине тургызбага коьп куьш салган.

Сыйлыхан уьйин де, азбарын да, бес баласын да, эрин де юрегининь суьйими мен, янынынь алавы ман, ярасык куьлкиси мен йылы

саклайды, оннан сонъ уйлеринде дайым конаклар, авылдастар, дастарханда берекет болады. Талаплы хатын аьелдинъ уйкен кемесин, кертилей де, бажарымлы капитандай болып юритеди.

Бес бала - бес бакты яшавда: аьперим ата-анага оларды оьстирип, тербиялап кенъ йолга салмага. Уьш кеде, эки кыз. Уйкенлери: Нариман эм Айдамир. Нариман полицияда ислеп баслады, ол Саратовта Поволжский университетте заочно окыйды.

Айдамир Кисловодск каласында окыйды. Эгизлер: Заир эм Заира 5-ши класста окыйдылар. Кенжепай Ясминага бир йыл сегиз ай. Оьзек те, кишкей Ясмина олардынъ юмсак куьези, юрегининъ байрамы.

Бу аьел – тыпак, уйкенлери кишкейлерге карамага коьмек этедилер. Уйдинъ ясуьйкенлери акында Сыйлыхан разы болып айтады. Кайынатасы бу дуньяда йок. «Ол мага коьп коьмек эткен: маслагат пан, акшалай да, туькенге товар аькелип те», – деп йылы эскереди кайынатасын Сыйлыхан. Кайнанасы Кызлярхан бир орамды турады, кишкентайды карамага коьмек этеди, булай да тетей бек керек уныкларга.

Уйкен, татым аьелдинъ акында язбага да янга якын. Коьп болсын Ногайда сондай аьеллер, иншалла.

*Явгерет Дильманбетова,
язушы*

ЯШАВ ТОЛКЫНЛАРЫ АРАСЫННАН

Бир ниетли татым аелди туъзуув енъил ислерден тувыл. Ама соьй-тип туъзилген аелди заман туърленислери, яшав оьмири, коьп сынавлар арасыннан бузбай, оны мукаят та беркитип аькетуув – ол оннан да кыйынлы. Боеьтен де аьлиги авыр социал-экономикалык аьллеринде, эдаплыктынъ, аьдемшиликтинъ, аьелдинъ сыйы тоьменлеп барувы аьсеринде. Соннан себеп ийги берк аьелдинъ басы болув – ол толкынлары кайнаган кара тенъиздеги кемединъ капитаны болувга тенъ.

Терекли-Мектеб авыл яшавшысы Сейдахмет Орак улы Бальгишиевти сондай капитан ман тенълестирмеге болады. Бу сексеннен оьткен яс уйкен оьз басыннан уьш туърли заманларды аткарып келеди. Ол согыстан алдынгы 1934-нши йылда тувган. Атасы Орак онъайлы яшайтаган, бийик бойлы, хабаршыл, бурынгы йырларды занъыратып йырлайтаган болган. Анасы Исламбийке бозлавшы эди.

Терекли-Мектебтинъ сырт-куьнтуварында уйкен аталары Балгисидинъ авылы болган. Балгиси бай аьдемлерден эди, сол себептен 1930-ншы йылларда оны кулаклар эсабына шыгарганлар. Сол йылларда авыл Советин конъысы Исмаил авылына коьширгенлер.

Болса да Сейдахмет Совет оькиметине сав оьмири бойынша муьсиревли. Онынъ соьзи мен, Совет власти оларды, согыс йылларындагы балаларды, ашлыктан аман калдырды, окытты, тербиялады, яшавда оьз орынын таппага ярдам этти.

Сейдахметтинъ балалыгы Уллы Аталык согысы йылларында оьтти. Соны балалык деп атамага авыз бармайды. Олардынъ несилине «балалыгын согыс тартып алган несил» дейдилер. Тойып ас ашамай, ийги кийим коьрмей, аталарсыз, ойын деген не экенин билмей, эртерек уйкен болдылар.

Ол бала заманында Червленные Буруны авылында турган. «Дав йыллары. Ашлык. Бир уйде де ытпек йок. Мен тарыдынъ кабыкларынын уй саьнесине шашаман. Кырдан торгайлар уйге киредилер. Соларды ыслап, юлкып, отта ширкитип ашайтаган эдим. Бир кере бир яс кеде меним сондай исимди коьрип, мага косылды. Сонъында ол мага уйкен разылыгын билдирди. «Сен болмаган болсанъ, мен тутнакка бир созсиз кетеек эдим», – деди ол мага. Ол дурысында да аш болганлыктан колхоз кырларында оьскен тарыдан урляк болган экен. Неше аьдем сол йылларда соьтип урлап, суьргинге де айдалдылар», – дейди яс уйкен балалыгын эскерип.

Бир куьн Сейдахметти 20 бала ман косып, бришке мен Кизлярдагы балалар уйине йибердилер. Сонда ол 3-нши класска дейим окыган. Муннан сонъ оларды Кизляр районындагы колхозларга боьлип йибердилер. Сейдахмет пен тагы да уьш кеде «Вперед» деген колхозга беркитиледилер. Сол йыл ол колхозда молотилкада сварщик болып куллык эткен. Колхоздынъ 3-нши боьлиги болатан Кордоновка авылында 4 классты окып кутарады. Бесиншиге коьшкенде, оларды конъысы Ефимовка авылындагы школага куьнде де бришке мен аькетип-аькелип окыттылар.

Бир кере Сейдахмет оьз авылыннан Тилекбай деген эркекти коьреди. Ол да ога Янъы авылда атанъ турады деп билдиреди. Сол куьннен алып Сейдахмет атасына ымтылып тувган шоьлине кайтады эм атасын табады. Сонъында ол Терекли-Мектебте 7 классты окып битиреди, битиргенлей согыс ветераны Хайрудин Лукмановтынъ аьрекети мен Кизлярдагы педучилищеге йол алады. Сол йыл Х.Лукманов педучилищеге коьп ногой ясларды аькетип туьсирген эди. Онда халк ярыкландырушысы Муса Курманалиев ислеьтаган болыпты. Экинши курсты битиргенде, С.Бальгишиев Совет Аьскер сырасына йибериледи. Одесада 3 йыл ясыртын аэродромда связист болып эр борышын толтырган. Аьскерден кайтканда, Кизлярдагы педучилищеди Хасавюртка коьширипти эдилер...

Сейдахмет Орак увылы басында Нариман авылындагы школа интернатында ислейди, сонъында согыс ветераны Нурманбет Батыров оны «Кызыл байрак» район газетасынынъ типографиясын етекшилемеге шакырады. «Типографияда сол йылларда куллык авыр эди», – деп эскереди ол. Сонъында С.Бальгишиев район военкоматында хозяйстволык боьлигин басшылайды. Сонда оны КПСС членине кандидат этип аладылар. Терекли-Мектебте 10 классты да окып кутарады.

Сейдахмет армиядан келген йылларда Янъы авылда клуб заведующийи болып Арувхан Бариева (яткан ери ярык болсын) куллык этетаган эди. Бир кере район художестволык оьнер коллективлери Ленин авылына концерт коьрсетпеге келедилер. Сонда Сейдахмет Арувханды биринши кере коьреди эм яратады. Кызга да сабыр, бавырмалы, билимге ымтылган йигит янына якын эди. Эки таза ниетли юреклер косылып, уйленедилер. Сол йылларда С.Бальгишиевти КПСС район

комитети милиция школасына Новочеркасскка окувга йибереді. Соны окып битирип, милиция лейтенанты дережесин алып, Ногай район иш ислер боьлигининь уголовлык-излестирув куллыгында ислеп баслайды. Боьликтинь ийги куллыкшысы эсабында ол ногайлардан биринши болып Дондагы Ростов каласында Савлайсоюзлык юрист академиясын окып кутарган эди. Бальгишиевлердинь аелинде коьп ягыннан совет заманындагы аьдетлер тутылып келген. Сейдахмет Орак увылы ман Арувхан Абдулла кызы балаларын коьп эркелетпей, каты нызам йорыклары негизинде, суьйимлик пен тербиялаганлар. Аьелде балалар окув, билим баьри заттан да керекли эм баалы деп аньлап оьскенлер. Соннан себеп олар баьриси де йогары билим алганлар эм буьгуьнлерде орташа ийги аьлде яшайдылар.

Уьйкен увылы Каирбек ДГУ-дынь тарих факультетин окып кутарган, буьгуьнлерде Дагыстан оькимет музейининь Ногай районындагы филиалын басшылайды. Экиншиси Мурзабек Москвадагы мелиоративлик институтын битирип, аьлиги заманда Ногай эм Тарумов районлар ара табиат ресурсларын эм тоьгерек якты саклав бойынша комитетининь председатели. Кишкей увылы Анвар ол да Москвадагы мелиоративлик институтын кутарып, Москвада оьз алдына предприниматель аьрекетин юритеди. Кызы Асият Ногай район администрациясындагы яслар ислери бойынша комитетининь председатели болып ислеген. Соньында оны РФ Президентиндеги патшалык службасынынь Россия академиясынынь аспирантурасына окувга йибергенлер. Аьли ол Москвадагы Маркино районындагы МФЦ-ды етекшилейди. Асият «Регионда патшалык яслар политикасын социал-экономикалык ягыннан канаттау» деген темага диссертацияды яклаган эм экономика илмилер кандидаты деген аьлим атты алган.

– Атамыз бизге уьйшиликте китаблер окувга суьйимликти тербиялаган. Бала йылларымызда ол бизге коьп эртегилер айтатаган эди. Соннан себеп баьримиз де аьли школага дейим китаб окып уьйренгенмиз. Анамыз аьр биримизге айырым маьне берип, бизди билимнинь тик йоллары ман арымай-талмай йогарыга тармасып уьйреткен, – дейди К.Бальгишиев.

Бальгишиевлердинь аелинде балаларды кишкейлей бир-бириси мен татым болмага, бир-бирисин аньлап, аявлап билмеге эм ярдам этпеге уьйреткенлер. Олардынь аьел аьдетлерининь бириси акында айырым айтпага туьседі. Бальгишиевлер уьйкеннинь де, кишкейдинь де тувган куьнлерине уьйинде бирге йьйналадылар. Узактагылар да амал тавып келедилер. Бу аьдет оларда совет йьлларыннан тутылады. Ол зат аьелди бирлестиреди, оны боьтен де тыпак этеди деп Арувхан Абдуллаевна дайым да белгилейтаган эди. Бу аьдет эндиги де тутылады. Бальгишиевлер уьйкенлери де эм кишкейлери де, уныклары баьриси бирге атасынынь уьйинде йьйылса, Сейдахмет агавдынь юреги язлык коьктей тазаланады, балаларынынь аьр бирисине йылы савлесин себеди. Онынь янында аьлиги ян косагы Тотыгус та аьел аьдетлерине

толы кепте бойсынып, уйдинъ сынын бузбаска шалысады. Ол оъзи Тарумов районынынъ Рассвет авылыннан. Коьп йыллар сыйыр савувшы, кыркымшы, ызгы йылларда электроалатлар заводында куллык эткен. Тотыгус та бес баладынъ анасы. Олар да мунда катнайдылар. Баъри де туърли окув ошакларын кутарган, ислейдилер.

Сейдахмет Орак улынынъ айтувына коьре, аьелди аьел этетатаган ол уйди курувшы ата-анадынъ ал деп бир-бирине суьйимлиги, балаларды тенъ этип коьруьви, оларды ийгилик йолы ман тербиялавы. Шыдамлык, ис суьерлик, алаллык. Мине кайдай ян белгилери керек аьруьв татым аьел туьзуьв ушин. Сол ян белгилери Сейдахмет Баьлгишиевти оьз аьелин яшавдынъ баъри кыйынлыклары, ярлык байрам эм кара кийдирген кайгылы йойым куьнлери арасыннан алдыга алып бармага ярдам эткен.

Суьвретлерде: **С.Бальгишиев аьели мен.**

М. Ханов, журналист

Җалк авызлама байлыгы

АЯМДА БОЛСА ЯЛАРМАН, АНАМДА БОЛСА АЛАРМАН

(Фания Кусегеновадынъ китабиннен)

- * Уый салганда, байлык болсын деп, муыйислерине акша коьмедилер.
- * Уый сыпырганда, аьдемге сыпыргышты тийгистпеге ярамайды, онынъ куьшин сыпырасынъ, дейдилер.
- * Уыйге мал сатып аькелгенде, азбарга урлык болсын деп, бийдай шашпага керек, дейдилер.
- * Уыйге казгырды тиремеге ярамайды, оьли шыгады, дейдилер.
- * Уыйге конак келсе, оькпе асып бермеге ярамайды, оьпкелеп кетпеге болады, дейдилер.
- * Уыйде кетилген яде бузылган савытты сакламага ярамайды, аьелдинъ яшавы бузылады, дейдилер.
- * Уыйде эгиз бузав сакламага ярамайды, дейдилер. Эгиз тувса, биревин кардаш аьелге береди.
- * Уыйден шыгып бараятканда, кери кайтсанъ, артынъа уьш керек туькирмеге керек, неге десе йолынъ болмайды, дейдилер.
- * Уыйдинъ ишинде сызгырмага ярамайды, кырда елди коьтересинъ, дейдилер.
- * Уыйдинъ тоьбесине яде азбарга манъкагус келип конса, оьли шыгады, дейдилер.
- * Шай ишкенде аяктынъ ишинде бир увьрт шай калдырмага ярамайды, наьсибинъди калдырасынъ, дейдилер.
- * Шайды шомакадан симирген кыздынъ куьевининъ бурны узун боляк, дейдилер.
- * Шапаланмага ярамайды, байы оьлген пише шапаланады, дейдилер.

* Шатыр йипке илинип турган оьрмекши йолдагы аьдемди (конакты яде йолавшыды) аньлатады. Сол аьдем ким экенин билмеге оьрмекшидинь астына аяды ашып: «Конак болсань, колга туьс, йолавшы болсань, йолга туьс», - деп айтадылар. Колга туьссе, уьйге конак келеек, йибине тармасып, йогарга кетсе, йолавшы, дейдилер. Бу оьрмекшиге тиймеге ярамайды, неге десе оны оьлтирсень, йолавшыды яде келеек конакты оьлтиргендей болады. Соннан себеп бурын заманнан халк арасында оьрмекшиди оьлтирмеге ярамайды, дейдилер.

* Шелектеги сувдынь уьстин ашып коймага ярамайды, шайтан колын малады, дейдилер.

* Эки аьдем соьйлеятканда ортасыннан кетпеге ярамайды, араларын бузасынь, дейдилер.

* Эки курык айырмасыннан оьтпеге ярамайды.

* Эмшеги авырыган яс анадынь коькирегин эгиз балалары болган хатыннынь шарпайы ман какпага керек, дейдилер. Ама оннан сонь баьпиштинь иесининь аяклары авырувлы болады, деп айтадылар. Соннан себеп аяк кийим орнына онынь коьсеви мен ушыкламага тийисли.

* Эр кисидинь йолын кеспеге ярамайды, дейдилер.

* Эскен караньа шань токтамаса, суьтсиз кара шай асып, дува шай иширтуьв керек, дейдилер.

* Ювык аьдемге пышак, кылыш савгаламага ярамайды, арасы бузылады, дейдилер. Соннан себеп, сага этсе, орнына, саткандай болып, бир маьнет алув керек болады.

* Ювык аьдемнен ийт, мысык алмага ярамайды, неге десе эки аьел арасы ийт пен мысыктай болады, дейдилер.

* Ювыктан мал сатып алмага ярамайды, эки уьй арасы бузылады, дейдилер.

* Ювынганда колларыньды силкпеге ярамайды, шашыраган сув ман шайтанларды коьп этесинь, дейдилер.

* Ювынмай яткан баладынь бетин шайтан ялайды, дейдилер.

* Юмыртка урлаган аьдемнинь коьзлери сокыр болады, дейдилер. Ногайда: «Юмырткады урлаганнынь юмалап коьзи шыксын», - деген соьз бар.

* Янъы тувган балага эки ат бергенлер. Биревин онынь кулагына шалганлар, экиншисин халк арасында кулланганлар. Яшав йолында сол балага (ортак атын айтып) яманлык йораган аьдемлердинь каргыслары етпейди, деп сенгенлер.

* Яс уьйленеекте юлдызына карап неке кьйдырадылар. Юлдызы карсы келген куьн той этпеге ярамайды, неге десе аьел бузылады, дейдилер.

* Ясынок – ярык от, Таьнъир ок. Ясынок туьскен ерге бир шелек суьт тоьгип, дува этедилер.

* Яткан аьдемнинь уьстиннен абыткыламага ярамайды, яшавын кыскартасынь, дейдилер.

МАСЛАГАТ

(ТАХИР АКМАНБЕТОВ ЙЫЙГАН ТАКПАКЛАР)

Аллага яраяк болсанъ, межитинъ болсын.
Абыз билгенин окыйды, карга коьргенин шокыйды.
Аллага сенип сувга туьспе, юзип билсень туьс.
Ерде аьдем яшасын, еннетке молла барсын.
Моллага келим мараздан, йыравга келим – ойдан.
Молла битир алар, оьзи кимге берер?
Оразадынъ оны калды, курткалардынъ коьни калды.
Оьзине сенмеген алладан тилер.
Эки кубылага намаз кылганнынъ уяты болмас.
Авырмаган баска явлык байлама.
Ашап тоймаган ялап тоймас.
Алыстан арба ман тасыганша, ювыктан дорба ман тасы.
Аким болсанъ, адил бол, рахимли, сабыр бол, зулмы болма, юмарт бол.
Ашув – акылдынъ явы.
Аз берген яныннан берер, коьп берген малдан берер.
Акша коьзи кызыл, артынъа тасласанъ, алдынъа туьсер.
Атасы баска ман коян увлама, алар да канжыгасына байлар.
Аз аша, коьп шайна – туьйилмессинъ, аз соьйле, коьп тынъла – янъ-ылмассынъ.
Алданган якта берекет калар.
Бийтке оьпкелеп, тонды отка таслама.
Боьрк аьдемге коьрк.
Берекетсиздинъ асы бермей таьвесилер.
Бармак баска болса да, билек бир, соьз туьрли болса да, тилек бир.
Бир айт, дир айт.
Бермегенди берип уялт.
Бал туткан бармагын ялар.
Бир соьзге шыдамаган мынъ соьз эситер.
Баслапкы арба кайдан коьшсе, сонъгы арба соннан коьшер.
Берген бийге яраган, бермеген кимге яраган.
Билемен деп коьп соьйлеме, тил де баска баьле ди.
Елбас болма, еликпе, йигит болсанъ бермен юр, маслагат пан, кень-ес пен, ялгыз болма, эл мен юр.
Ийне оьткен ерден, йип оьтер.
Йигерсиз ерге карап юрер, йигерли табаны ман ер тесер.
Ийги айтканга теридей болма.
Йокты керек таптырар.
Кол колды ювар, кол бетти ювар.

Казанга не салсанъ, шоьмишинъе сол шыгар.
 Кашып кетсенъ, шашып кет.
 Кимди кор коьрсенъ, сога заьр боларсынъ.
 Коьзин юмган тас ютар.
 Коьпти даьмелеген, аздан айырылар.
 Колынънан келмейме, мойнынъа алма.
 Касыклап йыйнаганды, шоьмишлеп тоькпе.
 Колы ман эткен, мойны ман коьтерер.
 Кенъес пен пишилген тон кенъ болмас.
 Колын созбаган авызына салмас.
 Кара киси асса, кара саны сисер.
 Киси кыйыны аркадан шыгар.
 Керек уьшин терек йый.
 Кимди коьрсенъ, соннан тувгандай болма.
 Куьн коьзи шыгып явган явыннан без, куьлип соьйлеген аьдемнен
 без.
 Коьлде юрген конъыр каз, коьл кадин эш билмес, коьлин таппай
 кыралдан, кор болып юрмесе.
 Кокка куьрек табылар.
 Кисиге янган шырактынъ сага саьвлеси де туьспес.
 Тамак уьшин тавга минер.
 Телбегенъди бос койсанъ, ат суьйген якка кетер.
 Тентек баьтир тез оьлер.
 Ток уьйдинъ аш куьшиги.
 Уьйин яманлаган кырда оьлер, уьйресин яманлаган аштан оьлер.
 Уьй меники деме, уьй артында киси бар.
 Уьйден шыкпаган уьйтик бас.
 Халктынъ коьзи без тувыл.
 Уьндеместен уьйдей баьле шыгар.
 Узакка салсанъ, ювыктан аларсынъ.
 Уятлы болганнан оьлген артык.
 Хатер коьрген кор болар.
 Хан басында кадынъ болса, кемень кара ерден кетер.
 Шыгаяк шыкпаса, киреек кирмес.
 Ыры ман келген, зыры ман кетер.
 Эки аьдем йыласа, бир аьдемге орын болар.
 Эки кайыктынъ басын туткан сувга кетер.
 Эски соьзге кулак аспаган мурадына етпес.
 Эки ийнинънинъ бириси – конъысынъ.
 Эбин тапкан эт ашар.
 Эр дегенмен эр болмас, элержинъ баьри тенъ болмас.
 Ювырканга карап аягынъды коьсил.
 Ятып калганша, атып кал.
 Янъы тувган айдай яркын бол, янъгы тувган баладай минсиз бол.
 Ак шашымнынъ айы урсын, йилигимнинъ майы урсын, булыттан
 шыккан куьн урсын, эки коьзимнинъ нуры урсын.

Бармаклар тегис болмас.
Болаягы болган, боягы синген.
Бир караган бес карар, бес караган он карар.
Есире ерге туьсер, сувда калкар.
Ел кулагын туьрип, екенек боьркин кийип.
Ишиннен калтырап, кырыннан йылтырап.
Иесине берсенъ, конъысы оьпкелемес.
Йокка соьз йок.
Ийт йок ерде туьлки юрер.
Йырактынъ ювыгы бар.
Киси аты – тершен, киси кийими – киршен.
Кар мол явса, бийдай онъ болар.
Кылый экевди алдар.
Кутырып келген явды кырып салар шынты эр.
Коьргенсиздинъ кызы куьбе писипти, куьбесининъ туьби туьсипти.
Акшада ян йок.
Ак куьн, алтын туьн.
Аркасында уьйи йок, шаркында куьйи йок.
Алдыда болув мырат, артта калув уят.
Алаган да кол, береген де кол.
Акка кара бояк югар.
Алыс-берис билмеген, бергенде уйкысы келмеген.
Алдыда алты арык бар, кыс кетти деп суьйинме.
Адасканга айып йок, кайтып уьйин тапканга.
Аьр ким оьзининъ еринде патша.
Арыган атка камышы авыр.
Ат баскан баскадай.
Авызы кулак шекесине етип, тоьбеси коькке етип.
Арактынъ уьлерткиси уьйкен.
Карт болса да нарт.
Каркырасы бар, канывасы йок.
Куьш кадинде тоьре йок.
Карын шаш эки шыкпас.
Кылшыгын аламан деп коьзин шыгарып.
Карымга карым, кара оьтпекке дарым.
Меннен ювык бурнынъды тисле.
Мергин бир атпас, мынъ атар.
Мойны болса мойынса табылар.
Мойын тумарымды молла алган, бозйигитимди алла алган.
Орыс озып адасар, ногай етпей адасар.
Оьзин оьзи мактаган элден эки эли кем.
Отызда ойлан, кыркта кыйлан.
Оьткен куьн кери кайтпас.
Оьлгенде оькирип йылаганшай, савда сыйла.
Орын тавын орып оьтип, Яйык сувын яйып оьтип.

Оьлен-шоьп айтар, дыньгыртып келген кавмак айтар, оьлгенлер-
динь коьри айтар.

Сыйырдан ат тувмас.

Сагыр ман соьйлеген лав-лав болар.

Сенме киси соьзине, ынан оьз коьзинье.

Сары туьс - куьз боягы.

Таба тувыл тоба, таба йолы тар, арба йолы кень.

Тонган тонын мактар.

Тапканын ийт ейди, аркасын бийт ейди.

Тоьгилгеннен ялап кал.

Тебингисин ширитип, терлигин майдай иритип.

Тоьгилген толы болмас.

Табак келсе, сабак кой.

Тоьрдегилер куьлсе, эсиктегилер ыржайар.

Туьгин тартсань, майы шыгар.

Уьйренгенинь оьзинь уьшин, эткенинь халк уьшин.

Уьзилип калган бармаяк, сынып калган тырнаяк.

Хорастанда колы бар, Бухарада аягы бар.

Шырак туьбине ярык бермес.

Эки куьнге бармайды, эки киси коьрмейди.

Эки бармак арасында эт битпес.

Эсик мага, эт сага, оьпке мага, эт сага.

Эки эли йыртык бир эли йыртыкка куьлер.

Экиллиден сонь эл таслаган оькинер.

Элден шыкпаган куьл тоьбесин коьрмес.

Эл куйы казар, бияга мени казар.

Эшкиди абай деп, текеди тетей деп.

Эриккен ийт сувгарар.

Юректен шыкпаган, юрекке етпес.

Ювырт ишкен тутылмас, туьбин ялаган тутылар.

Ярты тери ябылып, ялган дуныяда юрип.

Яйык, Эдил эки сув, бийик от тынык сув.

Ясы бир болган тень болмас, соьзи бир болган тень болар.

Явырына яй куьйме сыймас, ягасына яв колы тиймес.

Яйылып Эдилде яшап, кой йилигин ашап.

Яв коьрсе кашпас, акылыннан саспас.

АЙВАНЛАРДЫНЪ ЭМ КУРТ-КУМЫРСКАЛАРДЫНЪ АТЛАРЫ

(Венера КИДИРНИЯЗОВА йыйган эм коьширген)

Ара	Буйвол
Ас	Горностай
Алатышкан	Бурундук
Ат	Лошадь
Айгыр	Жеребец
Байтал	Кобыла
Аюв	Медведь
Мердек	Медвежонок
Алаван	Крокодил
Арзу	Шакал
Арслан	Лев
Артшалман	Тушканчик
Акташак	Ласка
Акконъыз, куба курт	Мокрица
Аманбике	Крот
Аьжи йыле	Желтопузик
Бал шыбын	Оса
Балмысык	Рысь
Барсык, борсык	Барсук
Байтак, байбак	Вид суслика
Бака	Лягушка
Ботьжик	Жук
Бугы, керекши	Олень
Бузавбас	Медведка
Буга	Бык
Був, домбай	Зубр
Бьори, карыскар	Волк
Буьлдирик	Волчонок
Бьорибасар, паьрий	Волкодав
Бызбыжак	Ящерица
Буьклесин	Овод (самка)
Донъыз	Свинья
Ийт	Собака
Таз ийт	Охотничья собака
Йьлан	Змея
Каплан, ирбис	Леопард
Кара бий	Фаланга
Кара йьлан	Гадюка

Кара шыбын	Черная муха, трутень
Карсак	Корсак (степная лиса)
Касарткы	Ящерица
Каска эшки	Горный козел
Катыр	Мул
Кийик	Дикий
Кис	Соболь
Кобыл буга	Речной жук
Кулын	Жеребенок
Коян, тавшан	Заяц
Кожжек	Крольчонок
Кирпи	Ёж
Кундыз	Бобр, выдра
Кут	Большая бабочка коричневого цвета
Куьбирткейли, тас бака	Черепашка
Куьс, суьме	Моль
Кыр шышканы	Полевая мышь
Окыра, катала, сонна	Овод (<i>самец</i>)
Сары бий	Скорпион
Сасык – боьжек	Черепашка
Самыр	Охотничья собака
Собалак	Дворняжка
Сувсараб	Жираф
Суьлик	Пиявка
Сокыр юмыран	Крот
Суьйри боьжек, туьн боьжек	Жук-вредитель
Сыйыр коньыз	Божья коровка
Тарбаган	Сурок
Таз ийт	Борзая
Теке сакал	Козлобородник
Терек буьрше	Листоед
Терекшин, керекшин	Лось
Тумсык	Морда животных
Туье шышкан	Крыса
Тырсылдак коньыз	Жук-клещевик
Тыйын	Белка
Ужлан	Хамелеон
Шаккыш	Жало
Шалмалы йылан	Уж
Шаян	Рак
Шувалшань, кыр курт	Глиста
Эрлен	Суслик
Ярганат	Летучая мышь

БАЛЫКЛАРДЫНЪ АТЛАРЫ

Акбалык	Белорыбица
Алабуга	Окунь
Алаторгай	Форель
Бакашанак	Ракушник
Бекпе	Красная рыба
Бекрен	Севрюга
Бокай, кумгабар	Пескарь
Йылан балык	Угорь
Койбалык	Жерех
Кортпа	Белуга
Кызыл балык	Осетровая порода
Кыршын	Чешуя
Май шабак	Сельд, селедка
Оьгизбалык, ыргай	Лосось
Санъгак, сагак	Жабры
Сув шаян	Рак
Суьйрик	Усач
Сыла балык	Судак
Тыран балык	Лещ
Увылдык	Икра
Шабак	Вобла
Шортан	Щука
Яйын	Сом
Ярыкай	Плотва

КУСЛАРДЫНЪ АТЛАРЫ

Ак кув	Лебедь
Ак шаьвке, калбагай	Чайка
Алтынсуьрик	Золотая щурка
Асыр торгай, боз торгай	Жавронок
Багырлак	Чирок
Байгус	Разновидность птиц
Балобан	Разновидность сокола
Баьпий	Утка
Илбил, сандуваш	Соловей
Бозителги	Пустельга
Боз кус, ийтелги, сункар	Кречет
Боьдене	Перепел
Булдырык	Рябчик
Буркут	Беркут
Данъыл тавык	Тетерев

Дувадак, той
Карабас, калбагай
Карагус
Кара торгай
Кара шаьвке
Карга
Карлыгаш
Картал
Каршыга
Каскалак
Казы
Кордай
Коьргершин
Коьк алагаз торгай
Коькек
Коьсис
Кув
Куркылдай
Кутан
Кызгыш
Кыр тавык, безгелек
Туйгын, кыркуй (кыргый)
Кыр кус, кыр шил
Токылдак
Тотыгус
Турна, кырлув
Тырымтай
Обыркус, манька кус
Лашын
Савыскан
Шабаклы
Шаьвке
Шибек
Улар
Ус
Уьй торгай
Ябакулак
Япалак кус
Ярпыз

Дрофа
Разновидность чаек
Орел
Скворец
Грач
Ворона
Ласточка
Гриф
Коршун
Лысуха
Гусь
Пеликан
Голубь
Синица
Кукушка
Индюк
Лебедь
Ремез
Цаплы
Чибис, пигалица
Куропатка
Ястреб
Стрепет
Дятел
Павлин
Журавль
Коршун
Сова
Сокол
Сорока
Аист
Галка
Ястреб-перепелятник
Куропатка, горная индейка
Гриф
Канарейка
Ушастая сова
Филин, сова, сыч
Мангуст

Жогай эртегилер

МЕЖНУН МАН ЛЕЙЛАДЫНЪ ХАБАРЫ

Бурын-бурын заманда бир бай киси оззининъ пишеси мен яшайтаган болган. Оларда бала болмапты. Олардынъ алладан тилемеген куъни йок эди. Бир куън пишеси байына бала болганын билдиреди, тек увылма, кызба - оны билмейдилер. Сонда пишеси де кызыксынады. Эгер йылавык тарс деп атылса, сувы шаптырылса увыл тувмага керек болады, эгер ол пысылдап ярылса, сувы шаптырылмаса, кыз тувмага керек деп балайдылар. Йылавыкты кызувга таслаганда, ол пысылдап ярылады. «Кыз туваяк экен», - деп муъады байы. Пишеси суыйингенин байына билдирмейди, кой соны деп, байынынъ коънъилин авламага шалысады. Тогуз ай, тогуз куън озган сонъ, байдынъ пишеси кыз табады. Кыйылган каслары яй кимик, караган коъзи эгиз юзимдей, юзи нур тоьгилген куън кимик болыпты. Кырк тувары кыркына шыкканда, ата-анасы уыйкен той этеди, сав халкын, атаклы йыравларын шақырады, кенъес этеди, кызына Лайла деп ат тагады. Сол тойда боза ишкен, тенълери мен кенъескен, мыйыгын оьрге шыйраткан, тисин таска кайраткан, тилиннен бал тамдырган, коънысы болып яшаган Досым деген болыпты. Ол, бесикке туьскен аьруьв кызга коъз салып, «улым Косайга келинге аьруьв» деп ойланады.

Досым да кедели болганлы коъп заман болмапты. Увылы Косай тувганда, Досым халкын шақырып, йылкышыларына ат шаптыртып, давылбазларын ойнатып уыйкен той эткен эди. Косай бек акыллы эм ыспайы бала болып оьседди, мектебте окыганда онынъ алдына бирев де шыкпай эди. Кедеге он доьрт яс толып-толмай, онда суыйимлик оты янып баслайды. Окыганы алла кайда кашып, юзиннен нуры тоьгилген Лайладан эки коъзин алып болмайды. Турса да, юрсе де, ятса да Лайлады коьргиси келип тура эди. Окувды кырпувга кыстырады, юрегининъ басында гуьлдей янган, тамагыннан ишкен сувы коьринген Лайла болды. Кедеге ас та бармады, оннан уйкы да кашты, куън сайын ол сары алтындай саргайды, кайгы оны басты. Соны коьрген Лайла да не этеегин билмей эди. Халк коьрмегей, сезбегей эди деп, кыз ясырып-ясырып коъзин яска атады. Косай бир сама караса экен. Йок. Олардынъ назарлары ушласпады. Экеви эки ерде янады, суыйим ушкынлары от болып лавлайды, тек бир-бирин йылытпайды. Дерис

битип, тыска шыкканда, Косай ман Лайладынь коьзлери рас келип калдылар. Юреклери кабыннан шыккандай болдылар, коьзлерининь нурлары тань бозарып аткандай, турган турыслары язлыктагы эки уьлдей, коьз яслары таньгы шыктай, ойлаяксынъ эки ынжы деп. Бир бирисине кайтип ымтылганларын да билмедилер, сонъ эслерин йыйып, куьлемсиредилер. Дуныяда булар тек оьзлери эдилер. Бу суьйимлик вакыты баьрисин де муттырды. Болса да Лайла йигерленип: «Косай сага не болды? – деп сорады. - Шырайынъ сенинъ ак айран». «Сенсинъ меним юрегим. Сен йок ерде, менде юрек йок. Мени обьлген, йок деп кой, Лайлам», - дейди Косай. «Туьстен сонъ мен кыймасларым ман бавда кыдыраякпан, келерсинъ, юрек майым», - дейди кыз.

Бавда Косай ман Лайла коьп кыдырады, юрегин ашып соьйлейдилер, тек суьйимине эркенлиги йогын билип, бир бирисиннен эреkte турып, куьймеге амалсыз боладылар. Эртеси куьн Лайла, Косай яракыл болган, каты авырыган, ата-анасын калдырып далага шыгып кеткен, бас авырувы -Лайлады суьюв, деп эситкен. Сол куьннен алып Косайга Межнун дегенлер. Межнуннынъ кеткенин эситкен Лайла да каты авырыйды. Атасы ман анасы ая-куье боладылар. Олар атагы шыккан яракшыларды, эмшилерди шакыртады, авырувды тез сав этетаган обьленлерди излетип аькелдиртедилер, кызга соннан дарманлар иширтип, савлыгынынъ каьрин шегедилер. Коьп заман кетип-кетпей, Лайла сав болады. Юзине куьлки энеди, шырайы куьн коьзине яйнаган гуьлдей кызарады, бели талдай майысып, турган бир суьврет эди. Не шаклы ыспайы болса да, сылувлыгы сувдай сылтыраса да, Лайладынь дерти Межнунде эди. Кыздынъ сыры йыр болды, авашада коьзлериннен ынжы тоькти, коьзлери терезеде болды, уйкласа туьс коьрип, сескенип туратаган болды. Емеге берилген бал да, бавда эткен ял да, кыймаслардынъ каравы, ата-анадынъ йоравы Лайлага Межнунды муттырып болмады. Ушкан кустан, эскен елден, сапаршыдан, элшиден Лайла хат куьтти, уьзбеди уьмитти. Анасы Лайла ман косылып кайгырды, кызынынъ авырувын оьзине алды. Ол кызынынъ сырын анълап, байына билдирди. Кыздынъ атасы каарланды, аьскерди йыйып, согыска аьзирленди.

Согыс басланганша, Межнуннынъ атасына хат яздырды. Оны окыган Межнуннынъ атасы, агув ишкендей, кенъ дуныясы тар болды, ашувыннан кан кусты эм кедеси Межнунды, аягын-колын бугавлап, тасламага суьйди. «Коьз тийген, меним улым бек акыллы эм сылув йигит эди, - деп ойланды. –Ким экен оны соьйтип яккан?»

Межнуннынъ атасы, аьдемлерин йиберип, ясты уйкен япаннан излетип, таптыртып аькелип, согыс этип кояр Лайладынь атасы деп, зинданга таслатты. Анасы ман атасы, яны авырып, ога деп элшилерди шақыртып каратты, ама Межнун куьн сайын кар кимик ириди, шеше-кейдей солыды, саргайды, оьлим аьлге келди - онынъ юрегинде Лайла эди. Юрек оты Межнуннынъ бугавларын иритти, оны азарлыкка, эркинликке алгасатты, исси язда сувсагандай ол Лайлады коьргиси келди. Алласын эскерип, зинданнан шыгып тагы да шоьлге кашты. Лайлады коьрермен деп сенди.

Межнун соьбитип юрген заманларда, Лайла уйге кайтып бараятыр-ган шакта, онынъ алдыннан Салим деген бир йигит шыгып, Лайлады яратады. Авылда уйкен хабар яйылады. Биревлер Салим деген бай йигитке куевге шыкканын дурыс коьредилер, баскалары Лайлады кызганып, ога яны авырып: «Межнун не болар экен?» - деп ойлайдылар. Эки ойлы болган Лайла тагы да бек авырайды. Сув етпеген гуьл-дей Лайла соьлйды, саргаяды, онынъ ойыннан яракыл Межнун тай-майды. Онынъ шайталлы болувын оьзининъ суьйиминнен коьреди.

**Куьн йылады, туьн йылады анасы,
Сав эталмай ялгыз оьскен баласын.
Сав этсин деп ана юрек таласып,
Коьп тиледи аьзизимнинъ суьйим салган расын.**

Сырын шешпеге амалсыз болган Лайла:

**«Кара кийип сенинь уьшин,
Ян беремен оьзим уьшин,
Межнун оьлип коьремен,
Оьмириме ялгыз оьзим тоьремен»,**

- деп оькинишли йылайды анасына.

Кайгысын енъалмай юрген Межнунды атасы шоьлден тавып тагы да уйге аькелип, Каабага йиберип, сав болмаспа экен деп ойланады. Ама Межнун онда тек Лайлады айтып йырлап юреди. Оны эситкен халк оьз эллерине кайтып барып, Межнуннынъ суьйими акында уйкен хабар этедилер. Соьбитип, Межнун тагы да япанга шыгып, айванлар ман досласып, яшай эди. Бир куьн оны Напал деген бир аньшы коьреди, Межнунга языгы ийип, ол аньга да юрмей, оны ман дос болып калады эм Межнуннынъ кайгысын боьлип, ога яхшылыгын этпе-

ге ойлайды. Лайладынь атасына кызын берсин Межнунга деп хабар йибертеди, ама разылык келмей эди. Сонда Напал озининь аскерин Лайладынь атасы ман согыспага шақырады. Олар бир бирисин енъ-ип болмайдылар. Межнун сол асерде туьс коьреди экен. Туьсинде Лайлады атасы оьлтirmeге суьеди, неге десе Напалды енъалмаягын биледи. Енъилемен деп коркып, оны намыс коьрип, Лайлады сама оьлтирейим явга бергенше, деп ойланады экен. Межнун туьсин Напалга билдиреди. Напал да коркып, согысты токтатады. Кайтып келселер, Межнун уьйинде йок болады. Ол тагы да япанга шыгып кеткен эди. Межнунга бир пақыр расады. Ол Лайладынь атасы турган юртын таслап, орманга коьшип кеткенин билдиреди. Оьзи болса, акшасын Напалдынъ аьдемлерине алдырып, тиленши шыгады. Межнун сол пақырдан Лайлага хабар йибермеге деп ойлайды эм айтады:

**Юреги онынъ ялгызлыктан куьеди де,
Шоьл бойында кыдыра турып, сени суьеди де.**

Эки суьйгенди косувдан артык ийги зат болмас деп ойланган аьдем Лайладынь юртына карап йол алады. Межнун болса, кыдыра-кыдыра тасланып калган юртка келеди, онда ол бир ийтти коьреди, оны ман олтырып турганда бир йолашы Межнунды танып: «Сен ийт пен не этип турасынь?» - деп сорайды. Сонда Межнун ийт бир ян экенин билдирип, ога аьдемнинъ языгы шыкпага керегин айтады.

Сол арада пақыр карт Лайлага барып Межнуннынъ акында хабарлайды. Лайла суьйинип картка савкат эм хат язып береди. Карт оны Межнунга аькеледи. Межнун явап язады. Лайла оны окып коьзлериннен канлы яслар акканын биледи, ол мукаят та ойланады. Межнунды атасы тавып, уьйге кайт деп тилейди. Уьйге келгенде атасы Межнунды Напалдынъ кызына уьйлендиреек болады. Той кеше Межнун алаяк кызды калдырып, тагы да кашып кетеди. Лайладынь атасы да Салим деген кисиге кызын бермеге суьйип, той этеди, ама сол кеше Салим каты авырыйды. Лайла да кашып шоьлге кетеди, онда кыз Межнунды тавып коьриседи. Кедеден айырылдык деп, атасы ман анасы кайгы басып оьледилер. Оны Межнун туьсинде коьреди, сонъ бир куьн Лайлады калдырып, уьйине кайтып ата-анасынынъ кабырларын тавып йылайды. Ястынь авырувына бу кайгы косым болады.

Ызында Межнун акылын таьвеседи, онынъ сондай аьлге келгени Лайлады да куьйдиреди. Сонда Лайладынь атасы экевин де бир ке-

пинге салып, бир кабырга коьмеди. Халк сонда суьйими бир бирине алаллар косылмага керегин алла да биледи экен деп, сосы болып турган не кудайдынъ куьши деп ойлаганлар.

АКМАК КАРТ

Бурын заманда Ахмат деген карт яшаган. Онынъ ялгыз бир койы болыпты. Эртень турып, ол кешке дейим койын багып кететаган болган. Кайтып келип курткасына:

- Эй, куртка, аш болдым, - деп карт ашамага, ишпеге тилейди.

- Оьтпек те йок, шай да йок. Эртень кетип, кеште келесинъ. Мен кайдан табайым сага шай? – деп, курткасы урсысады эм ашувланып картына:

- Сен акмак болыпсынъ. Караган-коьрген бир койдынъ артыннан юрип турарма? Оны сатып ун яде шай сама аькелсенъ болмайма? – дейди.

Аштан не этеегин билмей турган карт: «Курткам дурыс айтады. Мага не азап аьр куьн бир койдынъ артыннан юрип? Оны сатып, курткамнынъ айтканын этсем, аьруьв болмаса?» - деп ойланып, бир куьн эртень турып, койын да етип, отлакка кетпей, айдап базарга барады.

Каладынъ базары уьйкен. Аьдемлер коьп: биревлер ат, биревлер тувар сатып турылар. Ахмат та койын етип: «Халк кайдай мал сатып юри. Карашы. А сен, акмак, кой сагаман деп юресинъ. Дурысында да мен Ахмат тувылман, акмакпан», - деп ойланып бараятканда, алдында ун сатып олтырган савдегерди коьреди. Ахмат акырын ога янасканда, савдегер койды коьрип, коьзи кызып:

- Эй, кардаш, койынъа ун авыстырайым, койынъды мага бер, мен сага ун берейим, - деп суьйинеди. Ахмат ойланып: «Мен унга койымды авыстырсам, шай алып болмаякпан ша», - деп ойланып, савдегер мен ярасувлыкка келмейди. Сонда савдегер ашувланып:

- Акмак экенсинъ, - депти.

Ахмат базарда коьп юреди, биревге де койын сатып болмайды. Койын етип, кеште ол уьйге келеди.

Кеште аштан-аш олтырганда, карт мунъайып, басын тоьмен салады. Сонда янасып келген курткасы:

- Эй, карт! Сен не зат ойлайсынъ? Уьйдинъ иеси ким? – деп сорайды.

Карт, курткасын тынълап болып:

- Уьйдинъ иеси менмен, тек... тек... - деп, созге тыгылып, юрегиндегин айта алмайды. Оны тез анълаган курткасы:

- Юрегинънинъ басында бир ой ша бар...

- Билесинъме, куртка? Базарда мага бир савдегер: «Ун берейим, койынъды бер», - деп тилеген эди. Мен «шай алып болмаякпан» деп ойланып, оны ман ярасувлыкка келе алмадым. Сонда ол мага, сендей болып, «акмак» деди. Мен де бурылып кетип калдым...

- Акмак! Дуънъгир! Ун берген кисиге кой бермеспе? Авыстырган болсанъ, мен сага катлама, йыпатак этип ашаткан боляк эдим. Озьок та, сен акмак! – деп, курткасы мукаят та ашувланады.

- Ун болмаса, шай сама аькел. Шайга сама кытлык туъспегендир...

Ахмат та, курткасы да сав кеше уйклап болмайдылар. Авдарылган сайын олардынъ коъз алдына катлама ман боъртенъке шай келеди.

Танъ сызылып атып келеятканда, Ахмат турып, койын етип тагы да базарга барып, энди шай алмага суъеди. Ол базарды айланып аьри де юреди, бери де юреди. Караса, шай сатаган биревди де коърмейди, тек увак акшады бир аясыннан экинши аясына авыстырып олтырган аьдемди коърп: «Калай коъп акшасы бар!» - деп ишиннен ойланып, буга ювыклап келеди. Ят киси койды коърп, онынъ иесине:

- Эй, кардаш, не керек сага? – деп сорайды.

Ахматтынъ коъзлери йылтырап:

- Караган-коърген бир койымды саталмай юремен, - деп мунъаяды. – Уьйдеги курткам аьр куьн мени мен урсысып, шай сама аькел, - деп буйырган эди.

Сонда ят киси Ахматка коъзлерин тигип карайды, заьлим заман ойланады.

- Аьше, кардаш, койынъды мага бер, мен сага он шай табарман, - деп, ят кисидинъ коьнъили коьтерилип кетти.

«Эх, калай аьруьв юмарт киси экен мунавы!» - деп ишиннен ойланган Ахмат, суьйинмей де калмай:

- Алла разы болсын. Беремен, янакам, беремен. Курткам кулагымды шайнады шай аькел деп, - ыржайып карайды.

Ят киси де:

- Юр, аваша ерге шыгып, ярасувлык этейик, - дейди.

Койды етип, бир муьйис ерге барганда, ят киси:

- Ал, кардаш, мине сага он шай, энди кой меники, - деп, Ахматтынъ аясына он шай увак акшады ыслаттырып, ат арбасына койды тиеп, йок болып кетеди.

Ахмат, он шайды аясында шақыр-шукыр эттирип, кеште уьйге келип, курткасына мактанады:

- Эй, куртка, мен койды он шайга саттым! – дейди.

- Эй, акмак... Мен сага асып ишетаган шай аккел, - деген эдим де. Сен акыллы болсань, сондай акмак болар эдиньме? – деп, курткасы уьйди басына киеди.

Сонда карты ашувланып:

- Мен акмак тувылман, Ахматпан! – деп курткасын калдырып, уьйден шыгып кетеди.

Йылап-оьксип калган курткасы;

- Мен не этейим, аьше? Ялгыз картымнан айырылып, бир аягым ерде, бир аягым коьрде болып турганда ялгыз калып, энди мага ким карар? – деп ойланып, картынынь артыннан кувып шыгады. Йол ман кетип бараяткан картын токтатып:

- Сен акмак тувылсынь, мине мен дуьньгир. Кешир мени. Сен акыллысынь, акшаньа шай алармыз, - деп тилейди.

- Басында ок та соьйтип айтсань, курткам. Мен сенинь куьнаньди кеширемен...

- Яман тилим курыгыр! Айып болса да айтайым: сен акмак тувыл, Ахмат, - деп, куртка картын уьйге карап етеди.

Мине соннан сонь Ахмат эм онынь курткасы он шай акшага ун да, шай да алып коьп йыллар татым яшаган дейдилер.

ШАЛ-КИЙИЗ АКЫНДА ХАБАР

Шах Темир ханнынь Шал-Кийиз деген бир саклавы болган. Баьтир йигит эм бек те акыллы эди. Шах Темир хан онсыз бир ший де эталмайды. Вазирлер, агалар Шал-Кийизди куьллейдилер.

- Шах Темир бизди бакпай, Шал-Кийиз бен хизмет курады, - дейди олар ханга. – Я Шал – Кийиз кетсин бу ерден, ол кетпесе, я биз кетемиз, - дейдилер. Шах-Темир хан айтты Шал-Кийизге:

- Меним халкым сени кувалайды, сен кетпесень, болмайды.

- Бек аьруьв, солтаным. Кетейим, - дейди баьтир йигит.

Шах Темир буга мал береек болды. Шал-Кийиз:

- Мага мал керекпес, - дейди.

Ол вакытта Шах Темир ханнынь патшалыгында, теньиз ялысында, бир ара ер бар эди. Савлай маьмлекет кыс куьни йылкысын сонда кысламага аькетер эди. Соны тез аньлаган Шал-Кийиз:

- Сол адады мага багысла, - деп тилейди.

- Болсын сага, - дейди хан.

Шал-Кийиз адага барып, оьзине бир отав ясайды эм яшап турады.

Сонъ кыс келеди. Байлар йылкысын айдап адага барадылар. Алдына Шал-Кийиз шыгады.

- Кайда барасыз? – деп сорайды.

- Адага барамыз, - дейдилер йылкышылар.

- Мен сизге адага бармага рухсатбермеймен, - дейди. – Аыр бир уыйирден бир байтал берсенъиз, йибермеге боламан.

Йылкыдынъ иелери, байлар, аыр бир уыйирден бирер байтал береди. Сонда Шал-Кийиз йылкыды адага йибереди. Соьйтип ол уш-добр йыл яшайды. Энди онда коьп йылкы бар эди, бай болады.

Шах Темир хан Шал-Кийизди оззининъ янына аькелуьвдинъ кайгысын этеди. Бир куьн онынъ акылына мунавдай бир ой келеди: «Аьжи болып кетпеге ниет этейим. Халк не этер экен?» - деп ойланады. Шакырып маьмлекетин уыйкен кенъес этеди. Эртеси куьн Шах Темир хан халкына:

- Ай, халкым! Агаларым, бийлерим, аьпендилерим, моллаларым! Сиз мага разы болынъыз. Мен аьжиликке кетемен, - дейди.

Халк айтады:

- Ай, Шах Темир хан бу алгасавлык зат. Халкты кимге сымарыш этерсиз? Халкка ким ие болар? Сен кеткен сонъ бизим аьлимиз не болар?

Шах Темир хан айтады:

- Олла, мен кетеекпен, - дейди. Юклерин кемеге тиетеди. Халк бир ерге йыйылып маслагат этеди:

- Бу Шах Темир ханды ким токтатар?

Халктынъ ишиннен бирев шыгып:

- Шал-Кийизге барайык. Оны аькелейик. Ол токтатар, - дейди. Бесон ага йыйылып Шал-Кийизге барып ялбарадылар.

- Шал-Кийиз, сен билерсинъ: Шах Темир кетеек болады аьжиликке. Сен оны токтат, - деп тилейдилер.

Баьриси де кери кайтып барабар келедилер. Шах Темирге Шал – Кийизден салам береди, онда булай деп язылган болады:

**Меним ием Шах Темир,
Ниет эттинъ Кабага.
Ниет этсень, ием, сен кетерсинъ,
Юк тиеттинъ кемеге.
Таньринънинъ уйи Меккеге
Барсанъ, тавба этерсинъ.
Этеклеп йыйган коьп халкынъ**

Энди озиньнен сонъратып Кимге сымыраш этерсинь?

Сонъында Шах Темир хан айтады:

- Шал-Кийиз келди. Энди мен кеталман, - деп аьмир этеди хизмат карлерине:

- Бар, юклерди туьсириньиз, - дейди.

Олар юклер туьсиредилер. Бу Шах Темир ханнынъ мырады аьжиллик кетуьв тувыл эди. Шал-Кийизди коьширип алып келедилер.

МАХАМБЕТ БАЪТИР

Бурын заманда бир байдынъ кедеси болган. Сол кеде атасына: «Быйыл кыс куьшли, йылкыды сояйык», - деп айткан. Сонъ бу йылкыды соядылар, оннан бир тай калады. Йылкыдынъ этин ашап битиредилер. Кыс та озып, яз келгенде атасы ман анасы кедеди иске уьйретпеге аьдем излейдилер. Сонъында бир байга келип, улын ислемеге тапшырганлар.

Бир неше йыллардан сонъ бу кедединъ даны шыгады. Ол баьтир болып оьседи. Сол баьтирдинъ акында бир ханнынъ кызы эситеди.

Ханнынъ йылкысын биревлер урлайдылар экен. Сол каракларды тавып, йылкыды аман-эсен табув ушин бир баьтир киси керек болады. Халк кедеге Куьнтиймес дейтаган болыпты. Коьп аьдемлер ога Куьнтиймес деп атап тилек салган уьшин, ол сол аьдемлердинъ тилегин этпейди экен. Кыз да сосы кедеге барады. Кедединъ ушын аты Баьтир Махамбет болыпты. Кыз кедединъ ушын атын билип: «Баьтир Махамбет, не боласынъ атамнынъ йылкысын айдап аькеткен каракларды ыслатагы, - деп тилеген. Кеде озининъ атын дурыс айтканга, разы болыпты экен. Махамбет ерге кулагын салып тынълайды. Йылкы ман бирге Махамбеттинъ тайы да айдалган. Бир куьн кеткен сонъ, Махамбет йылкыдынъ артыннан кува турып, озининъ тайынынъ дуьбирин эситеди. Ол экинши куьн де кувады, тек уьшинши куьн караклар артыннан кувып келеяткан Махамбетти коьредилер: «Йылкыды калдырып кашайык», - деп ойланганлар, ама кашып уьлгирмегенлер. Махамбет оларга етип: «Бу йылкыды кайдан айдагансыз, сонда элтенъиз!» деген.

Корккан караклар йылкыды айдап ханга элтегенлер. Аьжепсинген хан: «Муны ким этти?» - деп сораган. Ханнынъ кызы уяла берип: «Меним тилегим мен Махамбет дав эткен», - дейди. «Булай да куьшли йигит бар экен», - деп, ялгыз кызын Махамбетке ерге берип, уьйкен той этеди.

ОБКСИЗ ЯС

Бурын заманда бир карт яшапты. Бу карттынъ бир улы бар экен. Оьлеектен алдын карт улына:

- Мен дуньядан тайганда, аркан ясап асылып оьл, - деген. Карт ян береди. Улы атасынынъ оьсиетин толтыраман деп арканды мойнына салып асылады. Яс асылган заманда бир тулык алтын ерге туьседи. Яс алтынды аькеткен де тенъизге таслаган. Бир алтын калкып шыгады. Калкып шыккан алтынды ол алады да уьйге кайтады.

Келсе келсин, ама уьйде бир зат та йок. Яс бир байга барып, ыргат юреди. Ол бай бир ерге кумаш аькелмеге аьзирленеди. Соны билген яс:

- Мага мына алтынга келген затты аькелтагы, - деп тилейди. Бай ястынъ тилегин йыкпайды эм айтады:

- Сен уьйде калаятырсынъ меним пишем мен, - дейди. – Ога карарсынъ.

Яс разы болады, карт кумаш аькелмеге кетеди. Ол бараяк ерине барады, коьп кумашлар алады, артпагына салып байлайды. Уьйге кайтаяк болган заманда, соьлеги ястынъ берген алтыны эсине туьседи. «Не зат алайым экен?» - деп ойланады. Эсине бир ийги зат та келмейди. Бир кишкенекей бала мысык алып юргенин коьреди. «Мысык пан сама йыбанар» - деп ойлап, баладынъ мысыгын алтынды берип алады. Мысыкты да артпагына салып, бай уьйине карап йолланады. Ол уьйге етеалмай бир ерде конады. Бай конган уьйде шышканлар бек коьп экен, аьдемге ас иширтпеге де коймайды экен. Сонда байдынъ эсине мысык туьседи. Бай: «Менде бу шышканларынъ даьриси бар», - деп билдиреди. Мысыкты артпагыннан алады да йибереди. Шышканлар йок болып кетеди. Сонда конакбай.

- Мысыгынъды мага сат, - деп тилейди.

- Мен мысыкты сатар эдим, тек ол биревдинъ алапаты, - деп балсынады. – Сатайым, тек шеккидинъ бир ягына мысыкты салармыз, ана бир ягына сен алтын саларсынъ, - деп соьйлеседилер. Уьйдинъ иеси сол соьзге разы болады.

- Бек аьруьв болар, - дейди Конакбай. Шеккидинъ бир ягына мысыкты, экинши ягына алтын куядылар. Шеккидинъ савыты тенъ келгенде, бай алтынды оьзининъ артпагына салады, а конакбай мысыкты алады. Бай энди йолга туьсип уьйге йоьнейди. Уьйине келсе, пишеси йылап олтыры, уьстиндеги кийими йыртылган. Оны коьрген бай:

- Сага не болган? – деп сейирсинип сорайды. Ол заманда пишеси:
- Сен мени оьксиз яска аманатлап кеткен эдинь. Мине онынь мага коьрсеткен заты, - дейди.

- Аьши, мен оны оьлтирермен. Тек кайтип оьлтирейим экен? – деп сорайды. – Сен кайтип оьлтир десень, соьйтип оьлтирермен.

Пишеси суьйинип:

- Аьли сен барып оьтпек салатаган оьтпекшиге: «Пешиньди яхшы этип кыздыр. Мен биревди оьтпекке деп сага йиберермен. Сен соны пешинье тыгып оьлтирерсинь. Мен сага алтын берермен», - деп айт – дейди.

Бай оьтпекшиге барып, пишесининь айтканын айтып, соьйлесип уьйге келеди. Ыргат ясты шакырып, бай:

- Оьтпекшиге барып оьтпек алып келши, - дейди. Яс корзинкасын алып кетеди. Йолда ол туьтин ягаяк болып биревдинь уьйине киреди. Онда ас ишеек болып турган экенлер. Яс та булар ман ашамага олтырды. Соны ман яс кешигеди. Бай ман пише де ясты куьтедилер, куьтедилер, ама яс келмейди. Сонда пишеси шыдаялмай:

- Мен барып ол каькирдинь куьл болганын коьрип келейим, оьтпек те аькелейим, - деп шыгып кетеди.

Оьтпекши байдынь айтканын этейим деп, пишеди яллап турган пешке тыгады экен.

Соьлеги яс конакбайдан ас ишип болган сонь, оьтпекшиге барады. Оьтпекши ога оьтпек берип йибередиди. Яс оьтпекти корзинкага салып уьйге еткенде, бай аьжепсинеди. «Ясты неге тыкпаган экен?» - деп ойланып, оьтпекшиге барады.

- Яска оьтпек бердиньме? – деп сорайды бай.

- Бердим, аьши.

- Мен сага оны пешке тыгарсынь деген эдим де?

- Пешке де тыкканман, кара, - деп, пешке тыгылган пишесин коьрсетеди.

Бай бек ашувланады, сол заман оьтпекши байга:

- Сен мага айырып айтпадынь ша, ястыма, пишедиме. Ким келсе, соны тык, - дединь. Бас деп пише келди, мен де алдым да тыктым. Оннан сонь яс келди. Ол оьтпек алып кетти, - деп болган исти айтып салады.

- Энди сен куьнаьлисинь. Сага алтын йок, - деп бай уьйге кайтып келип яс пан хабарлайды.

- Мен кумашка кеткен заманда, сен меним пишеме не эткен эдинь? – деп сорайды ястан бай.

- «Сен мага ювирмасанъ, мен сени оьлтирермен», деп коркытты. Мен де корктым, буйырыгын толтырдым.

Пишединъ оьйтип айтпага себеби бар эди. Эри кумашка кетеекте ога бес алтын бергенин коьрген эди. Онсыз да байы коьп затлар аь-келеегин анълап, яс оьлсе, ога деп алынган затлар да пишеге калар деп ойлаган эди. Сол аьйлежиликти билмеген яс коркып, пишединъ айтканын эткен.

Байга оькиз яс:

- Мени оьлтирменъизтагы, - деп тилейди.

- Йок. Оьлмеге тийисли аьдем оьлген экен, - дейди бай, коьтере болган алтынын, муьлкин яска береди эм онъып яшап каладылар.

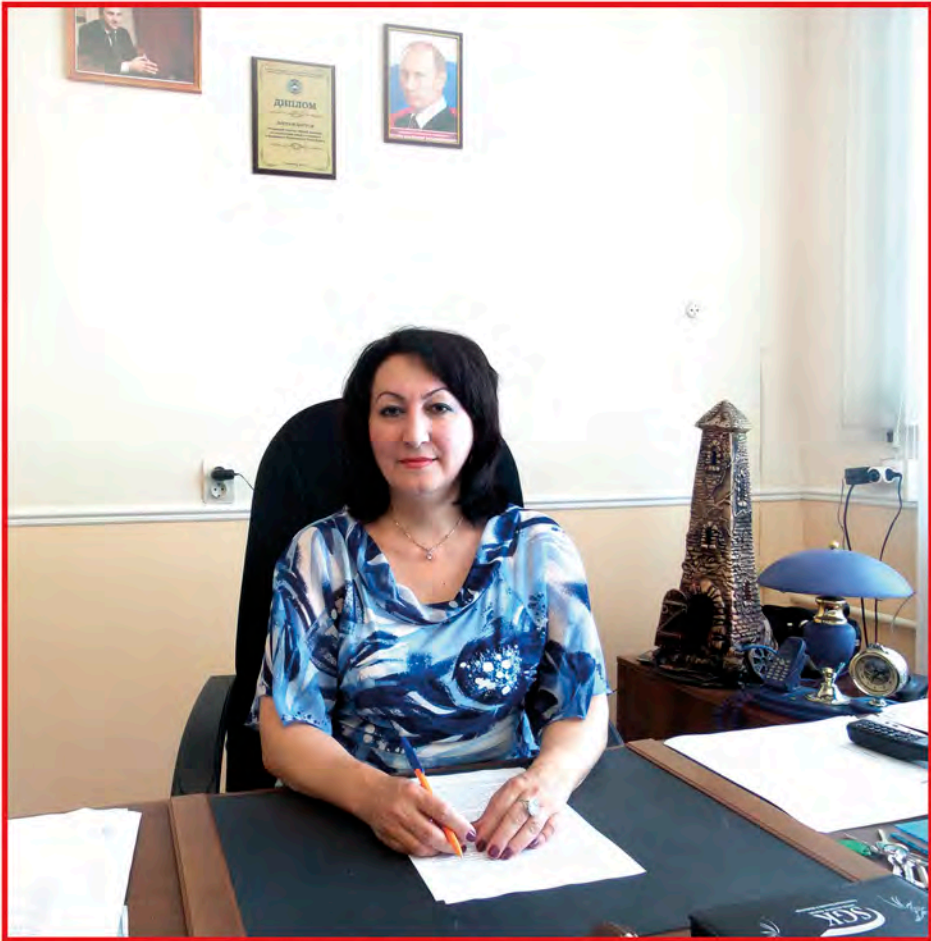

Шагитбек Казбековтынъ Махачкалада обтген выставкасында,
2017 йыл

Индекс 31186 годовой

Байтерек

**Алтынай Атуова - Карашай - Черкеш Республикасынынъ
“Ногай давысы” миллет республика газетасынынъ бас редакторы**